

JACEK JĘDRYSIAK

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego
Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego

Relacja generała Gustava von Raucha o rosyjskich pracach fortyfikacyjnych w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych w 1835 roku

ABSTRACT

The article contains a discussion of the account left by Prussian General Gustav von Rauch concerning the inspection of Russian fortifications, carried out at the invitation of Tsar Nicholas I in October 1835. The visit was a manifestation of the close Prussian-Russian cooperation directed against the Poles at that time. Its record contributes to the analysis of the relations between the two countries, the ways in which the Prussian army obtained information, and the perception of the military situation in Polish lands by the Prussian army after the failed November Uprising.

W znanej mowie wygłoszonej 16 października 1835 r. podczas jednej ze swych wizyt w Warszawie¹ car Mikołaj I miał zadeklarować wobec deputacji polskiej: „Jeżeli ciągle uporczywie marzyć będziecie narodowość oddzielną i tym podobne urojenia i dziwactwa, nie możecie nie ściągnąć na siebie wielkich nieszczęść: kazałem tu wystawić cytadelę i zaręczam wam, że za najmniejszym poruszeniem rozkażę zburzyć miasto, w perzynę obrócę Warszawę i nie ja to zapewne na nowo ją z gruzów podniosę”².

¹ Alina Kowalczykowa, „Królewskie wizyty: Mikołaj I w Warszawie”, *Rocznik Warszawski* 19 (1987): 101–128.

² „Mowa Mikołaja i sąd o niey Dzienników Europejskich”, w *Kronika Emigracji Polskiej*, t. 3 (Paryż: A. Pinard, 1835), 341. W przytoczonym cytacie zmodernizowano archaiczną pisownię słów z oryginalnego tekstu.

Autentyczność tych słów jest potwierdzona przez wiele źródeł, za którymi były one wielokrotnie przytaczane w ówczesnej prasie³. Sam imperator miał być zresztą z nich dumny i uważać, że wywarły zamierzony wpływ na Polaków⁴. Świadkiem całej sytuacji był także przebywający wówczas na zaproszenie cara w Warszawie szef pruskiego Korpusu Inżynierów i Pionierów (dalej: KIP)⁵ i Generalny Inspektor Twierdz (dalej: GIT) generał Gustav von Rauch⁶. W październiku 1835 r. uczestniczył on jako członek świty Mikołaja I w inspekcji twierdz budowanych przez Rosjan w Królestwie Polskim i guberniach zachodnich po upadku powstania listopadowego. Z wizyty tej G. von Rauch przedstawił kilkuczęściowy raport, będący przedmiotem omówienia w niniejszym tekście. Odpisy wspomnianych materiałów, przeznaczonych zapewne dla króla Fryderyka Wilhelma III, znajdują się w spuściźnie wieloletniego generalnego inspektora artylerii pruskiej, księcia Augusta, w *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlin-Dahlem⁷. Książę August Pruski był postacią bardzo wpływową w armii pruskiej, dziś nieco zapomnianą⁸. Na jego ręce kierowano oryginały i odpisy wielu najważniejszych dla obronności kraju pism. Tak też stało się z raportami generała G. von Raucha. Przy uwzględnieniu kontekstu powstania materiały stworzone przez pruskiego generała stanowią interesujące źródło wiedzy

³ Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski, „Brytyjskie oceny mowy Mikołaja I w Warszawie w 1835 r.”, w: Żurawski vel Grajewski, *W kręgu księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i Wielkiej Emigracji* (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2023), 109–125; Sławomir Węgrzynowicz, *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec nikolajowskiej polityki Rosji w latach 1846–1856* (Kraków: Arcana, 2014), 55–56.

⁴ Александр Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич: его жизнь и деятельность. По неизданным источникам составил князь Щербатов*, t. 5, 1832–1847 гг. (С.-Петербург: Склад у В.А. Березовскаго, 1896), 138.

⁵ Udo von Bonin, *Geschichte des Ingenieurkorps und der Pioniere in Preußen*, cz. 2, *Von 1812 bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts* (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1878).

⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), Brandenburg-Preußische Hausarchiv (dalej: BPH), Prinz August, Rep. 57 III, Nr. 208, Discours prononcé par Sa. Majeste l'Empereur au palais de Lazienki, 4/16 Octobre 1816, b.p.

⁷ Teczka: *ibid.*, Bericht des Gen. der Inf. von Rauch in Folge seiner Anwesenheit in Polen im Jahr 1835 (Abschrift).

⁸ Friedrich Wilhelm Heinrich August Pruski (ur. 1779 – zm. 1843) – najmłodszy syn księcia Ferdynanda Augusta Pruskiego (ur. 1730 – zm. 1813), ostatniego z rodzeństwa Fryderyka Wielkiego (ur. 1712 – zm. 1786). Przeznaczony do służby wojskowej, związany z artylerią, już w 1808 r. jako gen. mjr był generalnym inspektorem artylerii pruskiej. Brał udział w kampaniach napoleońskich. Od 1816 r. do śmierci nieprzerwanie odpowiadał za pruską artylerię, będąc w zasadzie niezależnym dowódcą; Ernst Graf zur Lippe-Weißenfeld, „August, Prinz von Preußen”, w *Allgemeine Deutsche Biographie* (dalej: ADB), t. 1 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1875), 671–674; „Prinz Friedrich Wilhelm Heinrich August von Preußen”, w Kurt von Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, t. 3 (Hamburg: Hanseatische Verlag, 1937), 276–283.

w kilku obszarach: współpracy prusko-rosyjskiej, sposobów pozyskiwania informacji przez armię pruską i wreszcie postrzegania przez pruskich wojskowych sytuacji militarnej na ziemiach polskich⁹.

Przede wszystkim w 1835 r. miało miejsce ukoronowanie antypolskiej współpracy dworów w Berlinie i Petersburgu, a jednym z jego przejawów były wspólne manewry przeprowadzone pod Kaliszem przez armię pruską i rosyjską w dniach 12–22 września tr.¹⁰ W istocie była to bardziej uroczysta rewia, mającą ilustrować przyjazne stosunki łączące Mikołaja I i Fryderyka Wilhelma III. Miejsce było symboliczne, w Kaliszu podpisano bowiem w lutym 1813 r. skierowany przeciw Francji sojusz obu państw. W widowisku wzięło udział ok. 60 tys. żołnierzy, ponad 8,5 tys. koni i 136 dział¹¹. Spośród nich ok. 4,5 tys. reprezentowało armię pruską. Spotkanie było pełne przyjaznych gestów, a w 1841 r. odsłonięto pomnik upamiętniający zjazd, z jedną z dewiz: „Niechaj błogosławi Bóg Wszechmogący związek i przyjaźń Rosji z Prusami dla spokoju i dobra obydwóch narodów i dla strachu wspólnych wrogów”¹². Nie ulega wątpliwości, że jednym z głównych odbiorców całego zjazdu i powyższego hasła byli Polacy¹³, przeciw którym oba mocarstwa współdziałały w trakcie wojny w 1831 r.¹⁴ Stosunki prusko-rosyjskie były

⁹ Tekst powstał w ramach realizacji projektu Narodowego Centrum Nauki UMO-2021/43/D/HS3/02138, *Armia pruska na ziemiach polskich w latach 1815–1919: aspekty organizacyjne, społeczne i gospodarcze*.

¹⁰ Karl von Decker, *Die Truppen-Versammlung bei Kalisch im Sommer 1835. Nach den besten, an Ort und Stelle eingesammelten Materialien, aus militair-historischen Gesichtspunkte bearbeitet* (Königsberg: J.H. Bon, 1835); Karl von Ollech, *Carl Friedrich Wilhelm von Reyher. General der Kavallerie und Chef des Generalstabes der Armee. Ein Beitrag zur Geschichte der Armee*, cz. 4 (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1879), 82–84; Gneomar von Natzmer, red., *Unter den Hohenzollern. Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Generals Oldwig v. Natzmer*, cz. 2, 1832–1839 (Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1887), 190–197; Dominika Płócienniczak, „Zjazd monarchów oraz manewry i pokazy wojskowe w Kaliszu w 1835 roku”, *Rocznik Kaliski* 39 (2013): 33–62.

¹¹ 58 347 ludzi i 8824 konie wedle Decker, *Die Truppen-Versammlung*, 13–15; 56 711 ludzi i 8629 koni wedle Natzmer, red., *Unter den Hohenzollern*, 2:196.

¹² Mariusz Kurzajczyk, „180 lat temu w Kaliszu odsłonięto pomnik zjazdu monarchów Prus i Rosji”, [kalisz.naszemiasto.pl](https://kalisz.naszemiasto.pl/180-lat-temu-w-kaliszu-odslonieto-pomnik-zjazdu-monarchow/ar/c7-8322012), dostęp lipiec 15, 2024, <https://kalisz.naszemiasto.pl/180-lat-temu-w-kaliszu-odslonieto-pomnik-zjazdu-monarchow/ar/c7-8322012>; Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, 5:137–138.

¹³ Istnieją także sugestie, że zjazd był demonstracją wymierzoną we Francję; Płócienniczak, „Zjazd”, 37. Wedle Щербатов o organizację wspólnej rewii miał zabiegać król Fryderyk Wilhelm III podczas wizyty feldmarszałka Iwana Paskiewicza na manewrach w Królewcu w sierpniu 1834 r. Był to element rozmów prowadzonych między obiema monarchiami w sprawie zawiązania formalnego sojuszu i potencjalnej wspólnej operacji wojskowej; Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, 5:133–135.

¹⁴ Jacek Jędrysiak, „Błękitny miecz Damoklesa? Pruska mobilizacja w obliczu powstania listopadowego na przełomie 1830–1831 roku”, w *Powstania Narodowe – czy można było się nie*

wówczas z całą pewnością przyjazne. Nie może w tej sytuacji nadmiernie zaskakiwać, że powracający z Kalisza i planujący wizytację budowanych twierdz rosyjski monarcha zaprosił do swojego orszaku znanego sobie i cenionego pruskiego generała. Być może był to także efekt ciekawości Fryderyka Wilhelma III, który miał zadać w Kaliszu Mikołajowi I żartobliwe pytanie, ile właściwie kosztowały prace fortyfikacyjne w Królestwie Polskim, na co car odparł: „To wie Bóg i Iwan Iwanowicz Dehn”¹⁵.

Gustav von Rauch (ur. 1774 – zm. 1841) był synem dyrektora pruskiej Akademii Inżynieryjnej (*Ingenieurakademie*) w Poczdamie gen.-mjr. Bonaventury von Raucha¹⁶ (ur. 1740 – zm. 1814)¹⁷. Z powodzeniem kontynuował profesję ojca, brał udział w tłumieniu insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. Przed wojną 1806–1807 r. był m.in. adiutantem wpływowego kwatermistrza i szefa Korpusu Inżynierów gen. por. Levina von Geusau¹⁸. To dzięki temu znalazł się w szeregach oficerów Sztabu Generalnego. Wiosną 1807 r. już jako major został skierowany do armii rosyjskiej, co z pewnością miało istotne znaczenie w nawiązaniu kontaktów ważnych w kontekście omawianego materiału. Wspierał jej działania pod Gdańskiem. Za zasługi otrzymał order *Pour le Merite*. Po zakończeniu wojny został jednym z bliskich współpracowników Gerharda von Scharnhorsta¹⁹ i członkiem powołanej

bić?, red. Dariusz Nawrot (Sosnowiec: Wyd. Cum Laude, Pałac Schoena Muzeum w Sosnowcu, 2023), 89–116; Henryk Kocój, *Prusy wobec powstania listopadowego* (Warszawa: PWN, 1980).

¹⁵ Piotr Oleńczak, *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli* (Warszawa: Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Agencja Wydawnicza, „Egros”, 2012), 67. Iwan Iwanowicz Dehn (ur. 1786 – zm. 1859), rosyjski generał i inżynier wojskowy, odpowiedzialny za projekty twierdz powstałych w Królestwie Polskim po 1832 r. Na temat problemów z finansowaniem budowy fortyfikacji: Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, 5:130–132.

¹⁶ Po wielu latach owocnej służby kariera B. von Raucha zakończyła się tragicznie. W 1806 r. był komendantem twierdzy w Szczecinie, obciążono go winą za jej haniebną kapitulację w tym roku. Aresztowany w 1809 r., osadzony w twierdzy w Spandau, gdzie zmarł; Grzegorz Podruczny, *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1807* (Warszawa: Tetragon, 2020), 53–54.

¹⁷ Dane biograficzne na podstawie: „Johann Georg Gustav von Rauch”, w Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, t. 4 (Hamburg: Hanseatische Verlag, 1937), 201–215; Bernhard von Poten, „Rauch, Gustav Johann Georg v”, w *ADB*, t. 28 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1888), 388–390.

¹⁸ Levin von Geusau (ur. 1734 – zm. 1808) – pruski generał porucznik, inżynier wojskowy. W latach 1794–1806 szef Generalnego Kwatermistrzostwa, od 1796 r. także szef Korpusu Inżynierów. Autor szeregu koncepcji fortyfikacji państwa pruskiego. Jedną z jego córek poślubił G. von Raucha w 1802 r., w 1815 r. doszło jednak do rozwodu; zob. Podruczny, *Twierdze*, 56–57.

¹⁹ Gerhard von Scharnhorst (ur. 1755 – zm. 1813) – pruski generał porucznik, teoretyk wojskowy, lider frakcji reformatorskiej w armii pruskiej. Po klęsce w wojnie 1806–1807 r. nadzorował

przez niego komisji ds. reformy Korpusu Inżynierów. Dzięki temu w lutym 1809 r. został mianowany dyrektorem 2 Oddziału Ogólnego Departamentu Wojny (*Allgemeines Kriegsdepartement*, dalej: AKD)²⁰, a rok później awansowany na podpułkownika. Po chwilowym odejściu Scharnhorsta z armii w 1812 r. został tymczasowym dowódcą Korpusu Inżynierów, otrzymując także stopień pułkownika. Brał udział w kampanii 1813 r. jako szef sztabu gen. Johanna Ludwika Yorck von Wartenburga²¹. Po śmierci Scharnhorsta został, już jako generał major, szefem Korpusu Inżynierów. Był przez pewien czas szefem sztabu Armii Śląskiej dowodzonej przez Gebharda von Blüchera, na którego żądanie pozostał w jego kwaterze. Wziął udział we wszystkich ważniejszych epizodach kampanii 1813 i 1814 r. Po pierwszym pokoju w Paryżu został mianowany szefem KIP i GIT. Funkcje te sprawował nieprzerwanie do 1837 r., kiedy to został pruskim ministrem wojny. Od 1830 r. generał piechoty. Zmarł w Berlinie, kilka miesięcy po zakończeniu misji w resorcie wojny.

Po 1815 r. G. von Rauch należał do grona najbardziej zaufanych doradców Fryderyka Wilhelma III. Zalicza się go zwykle do dominującej po 1819 r. frakcji konserwatywnej w armii pruskiej, choć miał zachowywać dobre relacje także z liberałami²². Gustav von Rauch był jedną z osób

reorganizację sił zbrojnych jako nieformalny minister wojny. W kampanii 1813 r. szef sztabu Armii Śląska, śmiertelnie ranny w bitwie pod Großgörschen, zmarł w Pradze. Zob. Max Lehmann, *Scharnhorst*, t. 1–2 (Leipzig: S. Hirzel, 1886–1887); Charles Edward White, *Scharnhorst. The Formative Years 1755–1801* (Warwick: Helion & Company, 2020).

²⁰ *Allgemeines Kriegsdepartement* stanowił jeden z dwóch utworzonych w 1810 r., formalnie niezależnych departamentów, faktycznie pełniących funkcję resortu wojny. Dyrektor AKD, noszący jednocześnie tytuł „pierwszego oficera Sztabu Generalnego”, miał zastępować ministra tak długo, jak nie był on powołany. Od 1814 r. AKD znajdowało się w strukturze utworzonego Ministerstwa Wojny; Curt Jany, *Geschichte der Königlich Preussischen Armee vom 15. Jahrhundert bis 1914*, t. 4, *Die Königlich Preussische Armee und das Deutsche Reichsheer 1807 bis 1914* (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1933), 32–33.

²¹ Johann David Ludwig von Yorck, od 1814 r. Graf Yorck von Wartenburg (ur. 1759 – zm. 1830) – feldmarszałek pruski (1821). Pochodził z rodziny wojskowej, rozpoczął służbę w wieku 13 lat. Brał udział w wojnach z rewolucyjną Francją i kampanii 1806 r. (jako pułkownik i dowódca lekkiej brygady). Od 1811 r. generał gubernator Prus Wschodnich i Zachodnich. Podczas inwazji na Rosję dowódca pruskiego korpusu posiłkowego wspierającego Napoleona. Za namową Carla von Clausewitza przeszedł wbrew woli króla na stronę rosyjską, zawierając konwencję w Taurogach. W kampaniach 1813–1814 dowódca korpusu w Armii Śląskiej. W 1815 r. odszedł z armii; Johann Gustav Droysen, *Das Leben des Feldmarschalls Grafen Yorck von Wartenburg*, t. 1–2 (Berlin: Veit und Comp., 1851); Peter Paret, *Yorck and the Era of Prussian Reform 1807–1815* (Princeton–New Jersey: Princeton, 1966).

²² Eric Dorn Brose, *The Politics of Technological Change in Prussia. Out of the Shadow of Antiquity* (Princeton–New Jersey: Princeton University Press, 1993), 76; Eckhard Trox, *Militärischer Konservatismus. Kriegsvereine und „Militärpartei“ in Preußen zwischen 1815 und 1848/49* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990), 100–102.

mających największy wpływ na kształtowanie systemu obronnego królestwa. Jego osąd w sprawach twierdz był w sposób oczywisty kluczowy. To jemu minister wojny Hermann von Boyen starszy²³ powierzył w 1816 r. misję oceny pruskich fortyfikacji na zachód od Łaby²⁴. W późniejszym czasie G. von Rauch aktywnie inspekcjonował oczywiście także twierdze na wschód od linii tej rzeki²⁵. Do swojej śmierci był niezaprzeczalnym autorytetem w sprawach fortyfikacji, brał m.in. aktywny udział w dyskusji nad lokalizacją czwartej twierdzy federalnej Związku Niemieckiego²⁶. Jego pozycję podkreśla także specyficzny kształt, jaki nadał dowodzonemu przez siebie KIP. Wbrew poglądom Boyena²⁷, pozostał on w 1816 r. wyodrębnionym korpusem z osobnym dowództwem. Oficerowie artylerii i Korpusu Inżynierów podlegali dowódcom korpusów armijnych (dalej: KA) na specjalnych zasadach przy sporej autonomii²⁸. Wzmacniało to oczywiście pozycję jego

²³ Leopold Hermann Ludwig von Boyen starszy (ur. 1771 – zm. 1848) – pruski feldmarszałek (1847), reformator wojskowy. W 1814 r., jako generał major, mianowany ministrem wojny, twórca tego resortu. Był także architektem wprowadzenia w Prusach ustaw o powszechnej służbie wojskowej. Odszedł z wojska w 1819 r. (w randze generała porucznika), w wyniku nacisków frakcji konserwatywnej i zmian, jakie wprowadzono w organizacji *Landwehry*. Przez 21 lat pozostawał poza armią. Przywrócony do służby przez Fryderyka Wilhelma IV, awansowany na generała piechoty. Ponownie minister wojny w latach 1841–1847, odpowiedzialny m.in. za rozbudowę fortyfikacji w Prusach Wschodnich; Friedrich Meinecke, *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*, t. 1–2 (Stuttgart: Gotta, 1896–1899).

²⁴ GStA PK, VI. HA, Nachlass Boyen H.L.L.G. v. d. Ä (dalej: Boyen), Nr. 336, Instruktion für den General v. Rauch über die Befestigung der westlichen Provinzen des preußischen Staates, Berlin, 29 III lub V 1816 r., b.p.

²⁵ Ibid., Nr. 332, Rauch an Boyen: Zur Befestigung von Königsberg, 17 VIII 1818 r., 75–80; Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, Denkschriften des Preußischen Generalstabes, VII Cosel, Nr. 113, Über die Befestigung von Cosel, Berlin, maj 1819 r., b.p.; ibid., XI Glatz, Nr. 119, Uebersicht der Befestigungen von Glatz, Berlin, maj 1819 r., b.p.; ibid., XXIV Neisse, Nr. 102, Ueber die Festung Neisse, Berlin, maj 1819 r., 1–16; ibid., XXXV Silberberg, Nr. 124, Ueber die Festung Silberberg, Berlin, maj 1819 r., 1–12; ibid., XXXIV Schweidnitz, Nr. 97, Ueber die Festung Schweidnitz, Berlin, maj 1819 r., b.p.; ibid., XL Thorn, Nr. 46, Canitz, Bemerkungen über Thorn, 1819 r., 1–8.

²⁶ GStA PK, III. HA, Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten (dalej: MdA), Nr. I 10402, Bemerkungen über die Anlage einer 4-te Bundesfestung am Ober-Rhein und die darauf Bezug habenden Verhältnisse der süddeutschen Bundesstaaten, Berlin, 7 II 1837 r., 109–117.

²⁷ Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought 1815–1830: Beyond Clausewitz* (Boston–Leiden: Brill, 2020), 183–197; Jędrysiak, „Hermann von Boyen the Elder and his Impact on the Prussian Army After 1815”, *War in History* 37, nr 1 (2024): 23–41, <https://doi.org/10.1177/09683445231180247>.

²⁸ GStA PK, Boyen, Nr. 292, Instruktion über das Verhältnis des kommandierenden Generals der Provinz, der Gouverneure und Kommandanten zu den Brigadenchefs, Landwehrinspektoren, Brigadenchefs und über deren Wirkungskreis zu den ihnen untergeordneten Truppen, Berlin, 13 III 1816 r., 30–37.

zwierzchnika, uzyskującego prawo bezpośredniego zwracania się do monarchy z pominięciem ministra wojny (*Immediatvortragsrecht*)²⁹. Gustav von Rauch był zatem w zasadzie samodzielnym dowódcą, podlegającym bezpośrednio królowi, luźno zależnym od resortu wojny. W specyficznej konstrukcji osobistej „monarchii wojskowej”, jaką odtworzył na wzór fryderycjański Fryderyk Wilhelm III, G. von Rauch był jednym z kluczowych ogniw³⁰.

Uznanie, którym cieszył się w Prusach, przekładało się także na zaufanie na dworze w Petersburgu, gdzie jeszcze przez całą dekadę lat trzydziestych był uznawany za jednego z największych stronników sojuszu obu monarchii³¹. Również jego obaj młodsi bracia, Leopold (ur. 1787 – zm. 1860)³² i Friedrich Wilhelm (ur. 1790 – zm. 1850)³³, byli reprezentantami frakcji prorosyjskiej w Prusach. Pierwszy, jako podpułkownik, oficer Sztabu Generalnego i członek dyrekcji *Allgemeine Kriegsschule* (1834–1842) otrzymał w 1834 r. zadanie pełnienia funkcji pruskiego komisarza przygotowującego rewię w Kaliszu. Jeszcze bliższe relacje z dworem Mikołaja I miał F.W. von Rauch, który w latach 1829–1850 pełnił rolę przybocznego adiutanta (*Flügeladjutant*) króla Fryderyka Wilhelma III. Od 1832 r., w randze podpułkownika został mianowany jednocześnie na przedstawiciela wojskowego (*Militärbevollmächtigter*) monarchy na dworze w Petersburgu. Obie funkcje pełnił do śmierci, stając się osobą węzłową w dyplomatycznych i poufnych relacjach między oboma dworami. Sam Gustav von Rauch miał okazję wizytować rosyjskie twierdze na żądanie Aleksandra I już w 1822 r.³⁴ Z wyprawy tej nie są znane, niestety, szczegółowe relacje, G. von Rauch jednak odnosił się do tej wizyty kilkakrotnie w swoich raportach z 1835 r. Wiadomo, że odwiedził wówczas Rygę, Dyneburg i Bobrujsk³⁵. Oczywiście i często powielanym błędem jest podana przez Bernharda von Potena informacja o ponownym inspekcjonowaniu przez G. von Raucha twierdz

²⁹ Bonin, *Geschichte des Ingenieurkorps*, 2:117–118; Jany, *Geschichte*, 4:33, 36–38; Hermann Frobenius, *Geschichte des preussischen Ingenieur- und Pionier-Korps von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1886: auf Veranlassung der Königl. General-Inspektion des Ingenieur- und Pionier-Korps und der Festungen nach amtlichen Quellen*, t. 1, *Die Zeit von 1848 bis 1869* (Berlin: G. Reimer, 1906), 1–2.

³⁰ Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought*, 92–130.

³¹ Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, Приложения к, t. 5 (С.-Петербург: Склад у В.А. Березовского, 1896), 232–233.

³² J. Schott, „Die Familie v. Rauch in der Preußischen Armee”, *Militär-Wochenblatt* 79, nr 78 (1893): 1981.

³³ Ibid., 1981–1982.

³⁴ Poten, „Rauch”, 289; „Johann Georg Gustav von Rauch”, 208.

³⁵ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, *Allgemeine Bemerkungen über die Befestigungsanlagen im Königreich Polen, und in den angränzenden altenrussisch-polnischen Provinzen*, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

rosyjskich w 1825 r.³⁶ Z całą pewnością natomiast generał uczestniczył jako pruski emisariusz w koronacji Mikołaja I na króla Polski cztery lata później. Gustav von Rauch, podobnie jak jego bracia, miał zatem ewidentnie dobre kontakty z dworem w Petersburgu i cieszył się także zaufaniem kolejnych carów. Pewne wątpliwości budzi mimo to twierdzenie Kurta von Priesdorffa, jakoby Rauch miał inspekcjonować twierdze rosyjskie w towarzystwie cara już w 1834 r., co przerwać miała mu choroba³⁷. Ponad wszelką wątpliwość jego wizyta nastąpiła jesienią kolejnego roku, być może jednak była to kontynuacja wcześniej podjętej misji i uwolniony od choroby Rauch skorzystał z okazji, by dołączyć do Mikołaja I.

Należy wyraźnie zaznaczyć, że tego rodzaju podróże dyplomatyczne stanowiły jeden z najistotniejszych elementów systemu zbierania informacji o krajach ościennych przez ówczesne siły zbrojne³⁸. Armia pruska nie miała w tamtym okresie właściwego wywiadu wojskowego³⁹. Za gromadzenie informacji odpowiedzialni byli w pierwszej kolejności oficerowie Sztabu Generalnego Armii (*Generalstab der Armee*). W myśl wydanych 1816 r. zarządzeń ich głównym zadaniem było zbieranie informacji i materiałów niezbędnych do przygotowania i prowadzenia wojny. Odbywać się to miało przy wykorzystaniu wszelkich dostępnych źródeł (archiwaliów, książek, czasopism, map itp.), podróży i rekonesansów⁴⁰, a także analizy informacji przekazywanych przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych i inne resorty⁴¹.

³⁶ Poten, „Rauch”, 289.

³⁷ „Johann Georg Gustav von Rauch”, 209.

³⁸ Zob. Krzysztof Marchlewicz, „Fortyfikacje Królestwa Polskiego w brytyjskich relacjach konsularnych i wywiadowczych z lat 1832–1914”, *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 16 (67), nr 1 (251) (2015): 27–46; Алексей Кривопапов, *Фельдмаршал И.Ф. Паскевич и русская стратегия в 1848–1856 гг.* (Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2019), rozdział 3.

³⁹ Lukas Grawe, *Deutsche Feindaufklärung vor dem Ersten Weltkrieg. Informationen und Einschätzungen des deutschen Generalstabs zu den Armeen Frankreichs und Russlands, 1904 bis 1914* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017), 27–28; Markus Pöhlmann, *Geheimnis und Sicherheit: Der Aufstieg militärischer Nachrichtendienste in Deutschland, Frankreich und Großbritannien 1871–1914* (Berlin–Boston: de Gruyter, Oldenbourg, 2024), 77; James Stone, „The Prussian Army’s First Spymaster: Colonel Heinrich von Brandt and the Nachrichtenbüro, 1866–1876”, *Militärgeschichtliche Zeitschrift* 82, nr 2 (2023): 287–320, <https://doi.org/10.1515/mgzs-2023-0058>.

⁴⁰ GStA PK, VI. HA, Boyen, Nr. 292, Instruction für die practischen Arbeiten welche die Offiziere des General-Staabes in den Sommer-Monaten vorzunehmen haben, Berlin, 29 IV 1816 r., 46–49. Zob. także Jędrysiak, „Describing the Future Battlefield. A Study Concerning the Prussian General Staff’s Tasks Regarding Theatres of War (1816–1848)”, *International Journal of Military History and Historiography* 41, nr 1 (2020): 7–41, <https://doi.org/10.1163/24683302-2020X001>.

⁴¹ „Feststellung der Eintheilung und der Arbeiten beim 2. Departement der Kriegsministerii”, w Emil von Conrady, *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*, cz. 3 (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1896), zał. 1, 263–266.

Zatrudnieni w centrali, nazywanej Wielkim Sztabem Generalnym (*Großer Generalstab*, dalej: GGS) oficerowie pracowali w trzech sekcjach, tzw. teatrach wojny (*Kriegstheater*). Każdy teatr wojny obejmował część państwa pruskiego i określoną liczbę krajów sąsiednich. W myśl pochodzącej z marca 1822 r. instrukcji, opis państw ościennych obejmował studia nad ich geografią, siłami zbrojnymi, siecią połączeń i barier w komunikacji, stosunkami politycznymi z państwem pruskim⁴². Oczywiście zbieranie informacji niezbędnych do tych opisów spoczywało w dużej mierze na barkach oficerów Sztabu Generalnego przydzielonych do poszczególnych KA (*Truppen-generalstab*, dalej: TGS)⁴³. W myśl obowiązujących instrukcji dla ich dowódców, byli oni odpowiedzialni za obserwowanie sytuacji w krajach sąsiednich i informowanie o potencjalnie wrogich krokach tam podejmowanych⁴⁴. Zadanie zbierania informacji spoczywało tu oczywiście w dużej mierze na oficerach TGS oraz dowódcach posterunków granicznych, których jednak miały wspierać władze cywilne. Należy także dodać, że na etacie pruskiego Sztabu Generalnego znajdowali się także nieliczni *attaché* wojskowi. Ich liczba wynosiła w 1817 r. 4 oficerów, spośród ogólnie 52 oficerów tej instytucji⁴⁵. System wywiadowczy armii pruskiej nie był zatem przesadnie rozwinięty, przejęcia dokumentów, jak w wypadku memoriału Ignacego Prądzyńskiego z 1816 r., były incydentalne⁴⁶. W obliczu wydarzeń takich jak powstanie listopadowe armia była w dużej mierze zdana na władze cywilne. Wielki Sztab Generalny był wówczas zmuszony prosić Ministerstwo Spraw Zagranicznych o dostarczenie przez konsula w Warszawie informacji dotyczących siły i dyslokacji wojsk polskich, stanu sieci drogowej oraz zakup

⁴² GStA PK, IV. HA, *Großer Generalstab, Zentral- und Fachabteilung*, Rep. 5, Nr. 3, Konzept: Instruktion für den großen Generalstab, Berlin, 29 III 1822 r., 16–28.

⁴³ Oficerowie przydzieleni do jednostek liniowych. Początkowo w sztabie każdego korpusu armijnego było 3, a w każdej dywizji 1 oficer SG. Zgodnie z etatem z listopada 1824 r. po długiej dyskusji wycofano oficerów SG ze sztabów dywizji. Etat przewidywał wówczas 28 oficerów TGS; *ibid.*, Nr. 2, *Etat für den General-Staab*, Berlin, 11 XI 1824 r., 161.

⁴⁴ GStA PK, IV. HA, *Militärvorschriften*, Rep. 16, Nr. 535, Abschrift: Verordnung über dem gegenwärtigen Wirkungskreis der Kommandierenden Generale in den Provinzen am rechten Elbeufer, Berlin, 28 VIII 1814 r., 3.

⁴⁵ Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim (dalej: BA-MA), *Großer Generalstab der Preußischen Armee/Oberste Heeresleitung des Deutschen Heeres*, PH 3/124, *Die Organisation des Großen Generalstabs von 1803 bis 1914.- Ausarbeitung von Major a. D. Stoeckel (handschriftlich)*, b.d., 35v.

⁴⁶ GStA PK, VI. HA, Boyen, Nr. 332, v. Pradzinsky, Oberstleutnant im Generalstab der poln. Armee: *Mémoire sur la reconnaissance de la frontière entre le Royaume de Pologne et le Grand Duché de Posen depuis la Vistule jusqu'à la Warthe*, Berlin, 28 II 1816 r., 10–20. Zob. Czesław Bloch, *General Ignacy Prądzyński, 1792–1850* (Warszawa: Wyd. MON, 1974), 64–65; Jędrysiak, *Prussian Strategic Thought*, 226–227; Hans Rothe, red., *Hermann von Boyen und die polnische Frage. Denkschriften von 1794 bis 1846* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2010), 77–78.

map Królestwa Polskiego⁴⁷. Dowódca V KA z dowództwem w Poznaniu, gen. kawalerii Friedrich von Roeder, zażądał natomiast od władz prowincji oddelegowania agentów cywilnych do prac wywiadowczych na rzecz wojska i utworzenia specjalnego funduszu, z którego mieli być wynagradzani⁴⁸.

Wobec tego sprawozdania podobne do tych sporządzonych przez Gustava von Raucha stanowiły dla pruskich wojskowych pierwszorzędne źródło bezpośrednich informacji. Przed 1830 r., gdy zagrożenie ze strony Królestwa Polskiego uznawano za realne, podobne podróże stanowiły podstawę wiedzy na temat sytuacji za wschodnią granicą⁴⁹ i nie zmieniło się to w okresie późniejszym. Pochodzący z okresu dwudziestolecia międzywojennego wykaz zachowanych akt GGS sugeruje, że studia nad obszarem należącym do Imperium Rosyjskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. mogły opierać się właśnie na tego rodzaju materiałach⁵⁰. Zachowana lista zawiera m.in. raporty płk. Karla von Reyhera⁵¹ o rosyjskim Korpusie Dragonów w Orle z 1834 r. oraz fortyfikacjach Kijowa z 1835 r., ocenę sytuacji ekonomicznej armii rosyjskiej na podstawie analizy sytuacji w obozie w Kaliszu, napisaną przez radcę intendencji von Richthofena⁵², uwagi księcia Augusta z jego podróży do Rosji w 1837 r., opis marszu armii rosyjskiej do Kalisza i manewrów w tym mieście pióra kapitana Eduarda von Höpfnera⁵³

⁴⁷ GStA PK, III. HA, MdA, Nr. I 8560, Szef Sztabu Generalnego Armii gen. por. Wilhelm von Krauseneck do ministra spraw zagranicznych Christiana von Bernstorffa, Berlin, 10 I 1831 r., 16–17; zob. także Kocój, *Prusy*, 198–200.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej, 53/290/0/7.1/969, Extract aus der Koeng. Cabinets-Ordre vom 6. Dezember 1830, 18–19, zob. także: Witold Matwiejczyk, *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871–1933. Struktury i ludzie* (Lublin: Tow. Naukowe KUL, 2020), 53–54.

⁴⁹ Mieczysław Chojnacki, „Wojsko polskie w 1823 r. i manewry pod Brześciem”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17, nr 1 (1971): 171–200; Jędrysiak, „Armia Królestwa Polskiego na łamach pruskich periodyków wojskowych”, *Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej* 16 (2015): 47–66; Jędrysiak, „Potencjał militarny Królestwa Polskiego w 1819 roku w oczach pruskiego oficera”, *Kwartalnik Historyczny* 129, nr 3 (2022): 595–630, <https://doi.org/10.12775/KH.2022.129.3.02>.

⁵⁰ BA-MA, Chef des Heeresarchivs, RH 18/471, Aktenverzeichnisse der Registratur des Großen Generalstabes, 1816–1859, b.d., 40v–42.

⁵¹ Karl von Reyher (ur. 1786 – zm. 1857) – pruski generał kawalerii. Od 1818 r. w Sztabie Generalnym. W latach 1824–1830 szef sztabu VI KA na Śląsku. W 1828 r. nobilitowany. Od 1830 r. szef sztabu III KA na Pomorzu. Następnie wraz z księciem Wilhelmem przeszedł w 1837 r. do Korpusu Gwardii. Trzy lata później przeniesiony do Ministerstwa Wojny, szef AKD. Od 1848 r. do śmierci szef Sztabu Generalnego Armii; Ollech, *Carl Friedrich*, passim.

⁵² Imienia i bliższych danych nie ustalono.

⁵³ Eduard von Höpfner (ur. 1797 – zm. 1858) – pruski generał major, oficer Sztabu Generalnego. Od 1833 r. w GGS; Poten, „Höpfner, Eduard von”, w *ADB*, t. 13 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1881), 106–107.

z 1839 r. Większość tych materiałów powstała w bezpośrednim lub pośrednim związku z oficjalnymi podróżami tworzących je oficerów do Rosji.

Pułkownik Reyher, ówczesny szef Sztabu Generalnego III KA z dowództwem w Berlinie w 1834 r. został wyznaczony w skład delegacji pruskiej do Petersburga, w związku z uroczystościami otwarcia Akademii Aleksandrowskiej. Mieli w niej wziąć udział oficerowie pułków gwardii pruskiej, a także książę Wilhelm – przyszły cesarz, wówczas dowódca III KA – który otrzymał zgodę na zabranie ze sobą swojego szefa sztabu. Dość zaskakująco dla strony pruskiej, Mikołaj I zaprosił także delegację do Moskwy na ćwiczenia VI Korpusu Piechoty (dalej: KP)⁵⁴, a następnie do Orła, gdzie 7 października 1834 r. zamierzano przeprowadzić manewry „Korpusu Dragonów”, jak określano rosyjski III Rezerwowy Korpus Kawalerii⁵⁵. Dzięki temu Reyher mógł w późniejszym czasie przedstawić obszernie sprawozdanie z ich przebiegu oraz organizacji korpusu, które zachowało się w odpisach⁵⁶ i relacji⁵⁷. Powrót Reyhera nastąpił przez Kijów, dzięki czemu był władny pozostawić relację na temat prowincji rosyjskich, przez które przebiegała trasa⁵⁸, jak też w późniejszym czasie ocenę umocnień Kijowa⁵⁹.

⁵⁴ Był to dawny tzw. Korpus Litewski, w tym czasie wciąż jeszcze okryty złą sławą w związku z fatalnym udziałem w tłumieniu powstania listopadowego. Korpus poniósł duże straty pod Dębem Wielkim, co więcej, spora część żołnierzy pochodzenia litewskiego miała się poddać bez walki. Z tego względu oskarżano go o posiadanie „polskiego ducha”, a w razie wojny na Kaukazie w 1837 r. Mikołaj I rozważał wysłanie go na front bez sztandarów (które jego pułki utraciły dużej mierze w 1831 r.), co byłoby bardzo poniżające. W toku podobnych ćwiczeń i misji jednostka stopniowo odzyskiwała jednak łaskę cara, a w kwietniu 1835 r. przemianowano ją na V KP; Станислав Андрияйнен, „«Войска без знамен»: История 5 пехотного корпуса русской армии в царствование Николая I”, *Научный диалог* 8 (2021): 249–271, <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2021-8-249-271>.

⁵⁵ Ollech, *Carl Friedrich*, 62–63. Powstanie wielkich związków operacyjnych kawalerii (w tym właśnie III Rezerwowego Korpusu Kawalerii, złożonego z dwóch dywizji dragonów) jest uważane za jedną z najważniejszych reform wojskowych cara Mikołaja I w latach trzydziestych XIX w., którą ten chętnie się chwalił; Александр Кухарук, „Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы”, w *Русский Сборник: Исследования по истории России*, t. 7, *Военная политика императора Николая I*, red. Модест Колеров, Олег Айрапетов i Пол Чейсти (Moskwa: Модест Колеров, Издательский дом Регнум, 2009), 199–202.

⁵⁶ GStA PK, BPH, Prinz August, Rep. 57 III, Nr. 203, Bemerkungen des Oberst [Karl Friedrich Wilhelm] von Reyher über das kaiserlich russische Dragoner-Korps im Oktober 1834 bei Orel; zob. także *ibid.*, Nr. 204, Bericht über das kaiserlich russische Dragoner-Korps im November 1835 (aus den Papieren des Generalstabs).

⁵⁷ Ollech, *Carl Friedrich*, 63–72.

⁵⁸ *Ibid.*, 82–83.

⁵⁹ GStA PK, BPH, Prinz August, Rep. 57 III, Nr. 201, Bemerkungen des Oberst [Karl Friedrich Wilhelm] von Reyher über Kiew, mit Bezug auf den in der königlichen Plankammer vorhandenen Plan der Festung Kiew vom Jahr 1740 (Abschrift).

Nie są dokładnie znane okoliczności powstania analizy Richthofena, jednak materiał, z którego mógł korzystać, był dość bogaty. Relacje z rewii w Kaliszu pozostawili bowiem choćby Reyher⁶⁰ i książę August⁶¹ i gen. por. Oldwig von Natzmer⁶², wówczas dowódca I KA z kwaterą główną w Królewcu⁶³. Świetnie ustosunkowany i mający doskonałe relacje z Rosjanami Natzmer już rok później został zaproszony do udziału w kolejnej carskiej rewii pod Kownem, z udziału w której musiał jednak zrezygnować z powodów zdrowotnych⁶⁴. Mimo to otrzymał zaproszenie na kolejne ćwiczenia kawaleryjskie zaplanowane na 1837 r. w Wozniesieńsku⁶⁵. W tej wyprawie towarzyszył mu także książę August, który, jak wspomniano, pozostawił z niej potencjalnie istotną dla GGS relację.

Wszystkie powyższe raporty powstały na podstawie misji, które miały mieszać charakter dyplomatyczno-towarzyski. Stanowiły jeden z przejawów bliskich relacji łączących obie monarchie. Gdy strona pruska była pomijana w zaproszeniach na manewry, mogło dochodzić do nieporozumień. Pokazuje to sytuacja dotycząca ostatniego dokumentu. Wieści o poważnej koncentracji wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim zostały przekazane na ręce dowódcy I KA gen. kawalerii Friedricha von Wrangla przez komendanta twierdzy w Toruniu gen. mjr. Friedricha von Petersdorffa⁶⁶. Donosił on, że na rozkaz cara szybko wystawiono wielki most pontonowy pod Płockiem za kwotę 20 tys. złotych. Tutaj właśnie 20–30 tys. Rosjan przekroczyło Wisłę i ruszyło w kierunku Kalisza, gdzie gromadziły się już inne oddziały

⁶⁰ Ollech, *Carl Friedrich*, 83–84.

⁶¹ GStA PK, BPH, Prinz August, Rep. 57 III, Nr. 129, Bemerkungen des Prinzen August von Preußen über die russischen Truppen in dem Lager bei Kalisch 1835.

⁶² Natzmer, red., *Unter den Hohenzollern*, 2:190–197.

⁶³ Oldwig von Natzmer (ur. 1782 – zm. 1861) – pruski generał piechoty i dyplomata wojskowy. Przyjaciół brata Fryderyka Wilhelma III, ks. Wilhelma. W 1820 r. dowódca 11 Dywizji z dowództwem we Wrocławiu. Towarzyszył pruskiemu następcy tronu na kongresie w Opawie w kolejnym roku. Potem był pruskim obserwatorem przy armii austriackiej tłumiącej powstanie w Neapolu. Od 1825 r. gen. porucznik, dwa lata później dowódca 8 Dywizji z Erfurtu. Od marca 1832 r. dowódca I KA. Z powodu astmy, od 1839 r. w dyspozycji. Rok później awansowany na generała piechoty. Członek Rady Państwa i generał adiutant króla; *ibid.*, cz. 1–4 (Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1887–1888).

⁶⁴ *Ibid.*, 2:197–218.

⁶⁵ Ten wielki pokaz możliwości operacyjnych rosyjskiej kawalerii jest traktowany jako demonstracja siły, skierowana zwłaszcza w stronę Austrii, w związku z kolejnym kryzysem wokół Turcji; Кухарук, „Большие кавалерийские маневры 1837 года под г. Вознесенском в контексте политики николаевской России”, w *Величие и язвы Российской империи. Международный научный сборник в честь 30-летия О. Р. Айрапетова*, red. Василий Каширин (Moskwa: Издательский дом Регнум, 2012), 111–120.

⁶⁶ GStA PK, III. HA, MdA I, Nr. 8854, Komendant Torunia Friedrich von Petersdorff do dowódcy I Korpusu Armijnego Friedricha von Wrangla, Toruń, 26 XII 1839 r., b.p.

rosyjskie. Wieści pochodziły od mieszkańców Płocka. Podobne informacje Wrangel otrzymywał także z innych posterunków granicznych, stąd postanowił zaalarmować ministra wojny G. von Raucha⁶⁷. Ten z kolei zwrócił się o pomoc w poszukiwaniu dalszych źródeł do ministra spraw zagranicznych Heinricha Wilhelma von Werthera⁶⁸ i zapewne finalnie dzięki temu możliwe było powstanie materiału przygotowanego przez kpt. Höpfnera. Poza oficjalnymi wizytami, armia była w dużej mierze uzależniona od źródeł cywilnej proveniencji, jej aktywność na polu zbierania informacji za granicą była równoznaczna z wykonywaniem misji dyplomatycznych.

W tym kontekście należy postrzegać znaczenie omawianej misji G. von Raucha. Wprawdzie napisanych przez niego relacji brakuje we wspomnianym wykazie, nie należy go jednak traktować jako kompletnego spisu materiałów służbowych wykorzystywanych w epoce. Omawiana lista powstała w okresie międzywojennym, w trakcie procesu kształtowania powojkowego zasobu przejętego przez cywilne instytucje archiwalne. Jest to zatem zapis tego, co pozostało w archiwum Sztabu Generalnego po prawie 100 latach. Należy także zaznaczyć, że wiele istotnych materiałów trafiało do pruskich decydentów drogą inną niż za pośrednictwem tej instytucji. Nie ulega natomiast wątpliwości, że relacja G. von Raucha musiała zostać złożona na ręce króla lub przynajmniej ministra wojny. Był to obowiązek wszystkich pruskich oficerów, niekoniecznie natomiast materiały te trafiały do Sztabu Generalnego, którego pozycja była w pierwszej połowie XIX w. daleka od tej znanej z czasów Helmutha von Moltke starszego. Na wykazie brakuje choćby informacji o bardzo podobnej wizycie odbytej w listopadzie 1838 r. przez dowódcę V KA z dowództwem w Poznaniu, gen. piechoty Karla von Grolmana⁶⁹, oraz następcę G. von Raucha,

⁶⁷ Ibid., Dowódca I KA Friedrich von Wrangel do ministra wojny Gustava von Raucha, Królewiec, 31 XII 1839 r., b.p.

⁶⁸ Ibid., Minister wojny Gustav von Rauch do ministra spraw zagranicznych Heinricha Wilhelma Werthera, Berlin, 4 I 1840 r., b.p.

⁶⁹ Karl von Grolman (ur. 1777 – zm. 1843) – pruski generał piechoty. Członek Komisji Reorganizacyjnej Scharnhorsta, w 1809 r. dyrektor 1 Oddziału AKD. Zagorzały wróg Napoleona, w 1809 r. zaciągnął się do armii austriackiej, następnie walczył w Hiszpanii. W 1813 r. wrócił do armii pruskiej w randze majora. Oficer sztabowy korpusów w kampaniach 1813–1814, w tym Armii Śląska. Od 1814 r. szef 2 Departamentu Ministerstwa Wojny. *De facto* szef Sztabu Generalnego w randze gen. majora. Zaprzyjaźniony z Boyenem, na znak solidarności z nim podał się do dymisji w 1819 r. Dzięki protekcji wielu wpływowych osób mianowany w 1825 r. dowódcą 9 Dywizji w Głogowie, z awansem na generała porucznika. W latach 1830–1831 rozważany jako dowódca Armii Obserwacyjnej na granicy z Królestwem Polskim. Od 1832 r. do śmierci dowódca V KA z dowództwem w Poznaniu; Conrady, *Leben*, cz. 1–3 (Berlin: b.wyd., 1894–1896); Eberhard Kessel, „Grolman und die Anfänge des Preußischen Generalstabs. Zum 100. Todestag am 15. September 1943”, *Militärwissenschaftliche Rundschau* 9, nr 3 (1944): 120–129; „Karl Wilhelm Georg von Grolman”, w Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, 4:238–247.

gen. por. Ernsta von Astera⁷⁰. Ponad wszelką wątpliwość raporty z tej podróży trafiły na ręce króla⁷¹. Także książę August miał rangę i pozycję tworzącą z niego potencjalnego odbiorcę tego rodzaju materiałów. Co ważne, w odróżnieniu od przywołanych wyżej pism, raport G. von Raucha nie dotyczy organizacji armii rosyjskiej, lecz w dużej mierze strategicznych założeń rozbudowy rosyjskiego systemu obronnego na zachodzie po powstaniu listopadowym. Uzupełnia to nie tylko znaną optykę pruską tego problemu z lat 1815–1830, lecz także ogólnie wiedzę na temat rosyjskich założeń fortyfikacyjnych po 1831 r.

Nie jest jasne, czy G. von Rauch był obecny w Kaliszu⁷². Także zachowane źródła rosyjskie nie dają tu jednoznacznej odpowiedzi, a w trakcie rewii byli obecni i zostali odznaczeni obaj bracia generała, co komplikuje sprawę⁷³. Wydaje mi się jednak logiczne, że to właśnie przy tej okazji G. von Rauch dołączył do orszaku Mikołaja I. W toku swojej wizyty pruski generał odwiedził Warszawę, Modlin (wówczas przemianowywany na Nowogeorgijewsk) i Brześć (wówczas Brześć Litewski). Najwięcej czasu spędził w Warszawie, gdzie przebywał aż osiem dni⁷⁴. Dzięki poleceniu cara, miał możliwość bardziej szczegółowego zapoznania się ze stanem budowanych tu fortyfikacji. Udzielono mu wszelkiej pomocy, miał wgląd w plany i możliwość, by wymienić opinie, porównania i szacunki z rosyjskimi inżynierami na temat założeń fortyfikacji. Mógł także obejrzeć wszystkie punkty i stworzyć właściwy szkic twierdzy. Także opis twierdzy w Modlinie był możliwy dzięki życzliwości cara, który nakazał udostępnienie szkiców istniejących i planowanych dzieł. Wraz ze starymi planami francuskimi oraz

⁷⁰ Ernst Ludwig von Aster (ur. 1778 – zm. 1855) – pruski generał piechoty, inżynier i fortyfikator. Służbę w armii rozpoczął w 1794 r. jako podoficer saskiego Korpusu Inżynierów, w 1815 r. przeszedł na służbę pruską, szef sztabu II KA. Wziął udział w bitwach pod Ligny i Waterloo. Awansowany na gen. majora, brygadier 3 Brygady Inżynieryjnej, odpowiedzialny za budowę twierdzy Ehrenbreitstein w Koblencji. Jeden z najbliższych współpracowników Raucha. Od 1826 r. komendant Koblenz-Ehrenbreitstein, rok później awansowany na gen. porucznika. Od 1837 r. następca Raucha; Ernst von Aster, *Kurzer Lebens-Abriss des weil. Königlich Preussischen General's Ernst Ludwig von Aster* (Berlin: Vossische Buchhandlung, 1878); „Ernst Ludwig von Aster”, w Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, 4:355–360.

⁷¹ „Ernst Ludwig von Aster”, 359; Conrady, *Leben*, 3:179–183.

⁷² Płocienniczak, „Zjazd”, 38.

⁷³ Uwagę na występowanie nazwiska „Rauch” w korespondencji między Mikołajem I i Pa-skiewiczem zwrócił mi jeden z Recenzentów niniejszego tekstu. Niestety, analiza wskazanych przez niego listów nie pozwala jednoznacznie określić, którego z braci miano na myśli. W liście z 2 III (1 IV) 1835 r. może chodzić zarówno o Gustava, jak i Friedricha Wilhelma, jako Raucha przybywającego z Berlina; w liście z 20 VII (12 VIII) 1835 r. wymienionym towarzyszem podróży cara niemal na pewno jest Friedrich Wilhelm; Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, Приложения, 5:250–252, 263.

⁷⁴ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Die Citadelle Alexander in Warschau, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

opiniami rosyjskich inżynierów wykonujących *croquis*⁷⁵, możliwe było wykonanie szkicu projektu przebudowy twierdzy⁷⁶. Nie wiadomo, ile czasu G. von Rauch spędził w Modlinie⁷⁷. W Brześciu generał przebywał wraz z orszakem carskim jedynie cztery godziny⁷⁸. Możliwość przyjrzenia się jego umocnieniom miała zatem jedynie charakter zdawkowy, orientację ułatwiała jednak niewielka rozciągłość twierdzy oraz jej położenie względem drogi. Pomocny okazał się także schemat zaplanowanych tu manewrów z oznaczonymi ciekami wodnymi i dziełami. Ogólnie jako gość Mikołaja I G. von Rauch miał zatem okazję zapoznać się ze wszelkimi istotnymi szczegółami fortyfikacji.

W swojej ogólnej ocenie podjętych przez Rosjan działań, G. von Rauch akcentował znaczenie polskiego powstania oraz wojny z lat 1830–1831, czy – jak je konsekwentnie określał – „polskiej rewolucji”⁷⁹. Był to impuls do powstania przeświadczenia, że utworzenie fortyfikacji w Królestwie Polskim i graniczących z nim rosyjsko-polskich prowincjach (zatem na ziemiach zabranych) jest potrzebą pilną i niezbędną. W przeciwnym wypadku Rosja mogła mieć w przyszłości problemy z utrzymaniem władzy nad tymi terenami, przy jednoczesnej woli zachowania swych wpływów w Europie. Zdaniem G. von Raucha doświadczenia wojen napoleońskich pokazały niewystarczającą użyteczność nieukończonych twierdz w Dyneburgu i Bobrujsku. Teraz były one wprawdzie uważane za gotowe, ale car Mikołaj I zdecydował o ulokowaniu w każdej z prowincji kraju większej liczby twierdz. Rosyjskiemu władcy szczególnie zależało na linii Wisły i Warszawie, tak by zyskać środki do utrzymania w ryzach „rozsadnika rewolucji”. Rosjanie posiadali wówczas na obszarze Królestwa Polskiego dwie twierdze: Modlin i Zamość. Obie były jednak zbyt małe, by móc wypełnić założone zadania. Gustav von Rauch uważał też, że Modlin był źle i jedynie prowizorycznie ufortyfikowany, co rozwijał w późniejszej analizie. Zamość był wprawdzie w pełni umocniony, ale niewłaściwie ulokowany i w praktyce bez znaczenia strategicznego. W związku z tym car nakazał, by z wielką energią, dużymi nakładami środków i w możliwie krótkim czasie wykonać fortyfikacje, które powinny powstać w połączeniu i z wykorzystaniem już istniejących.

⁷⁵ *Croquis* (franc.) – szkic geodezyjny wykonywany w terenie, jeden z kluczowych elementów wczesnej lokacji twierdzy.

⁷⁶ GSStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Die Festung Nowogeorgiewsk /Modlin/, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

⁷⁷ Wedle Oleńczaka car wizytował Modlin w dniach 15–18 X 1835 r. Aż czterodniowa wizyta nie jest jednak potwierdzona ani przez Raucha, ani przez fakt pobytu cara w Warszawie 16 października tr.; Oleńczak, *Twierdza*, 72–73.

⁷⁸ GSStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Die Festung Brześć Litewski, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

⁷⁹ Ibid., Allgemeine Bemerkungen über die Befestigungsanlagen im Königreich Polen, und in den angränzenden altenrussisch-polnischen Provinzen, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

Wedle relacji G. von Raucha twierdze miały powstać w trzech liniach. Pierwszą tworzyła linia rzek Wisły i Wieprza. Znajdowały się na niej oczywiście Modlin, położony przy ujściu Narwi do Wisły oraz Warszawa, a w zasadzie budowana Cytadela Aleksandrowska. Gustav von Rauch został także zaznajomiony z koncepcją lokalizacji twierdzy w Dęblinie (Iwanogrodzie), na gruntach majątku Modrzyce, co po raz kolejny pokazuje otwartość strony rosyjskiej. W jego ocenie było to miejsce przy ujściu Wieprza do Wisły, planowane jako twierdza drugiej wielkości. Budowa fortyfikacji jeszcze się tu nie rozpoczęła, była zaplanowana po ukończeniu prac w Modlinie⁸⁰. Ostatnim punktem na tej linii miał być wspomniany Zamość, wprawdzie położony daleko od Wisły i w pewnej odległości do Wieprza, jednak ze względu na swój stan zaplanowany do ukończenia w pierwszej kolejności. Drugą linię tworzyć miało Wilno, położone na rzece Willi, będące stolicą guberni. W tym miejscu zamierzano zamienić izolowany od miasta zamek w prawdziwą cytadelę. Na razie posiadał on tylko prowizoryczny charakter, miał być jednak wzmocniony. Kolejnym punktem, analizowanym szczegółowo, miał być Brześć, położony w guberni grodzieńskiej, przy ujściu Muchawca do Bugu. Umocnienia miały także powstać w Ostrogu na rzece Horyń w guberni wołyńskiej, jednak prace tam jeszcze się nie rozpoczęły. Zupełnie niezadowolający był stan ostatniej twierdzy na tej linii, a zatem Kamieńca Podolskiego w guberni podolskiej. Gustav von Rauch oceniał stan twierdzy jako niezadowolający, a ją samą jako zupełnie przestarzałą. Wobec położenia względem Dniepru i Chocimia zachowywał pewne znaczenie jako twierdza graniczna. Trzecią linię miały utworzyć Ryga, przy ujściu Dźwiny do Bałtyku, Dyneburg, nad Dźwiną w guberni witebskiej, Bobrujsk nad Berezyną w guberni mińskiej, Kijów, przy ujściu Desny do Dniepru, stolica guberni kijowskiej oraz Braclaw nad rzeką Boh, stolica guberni podolskiej, którego rozbudowa jeszcze się nie rozpoczęła. Spośród pięciu ostatnich punktów tylko Ryga, Dyneburg i Bobrujsk mogły być postrzegane jako ukończone. Kijów mógł wykorzystać swoje stare umocnienia, a po rozbudowie nowych miał stać się istotną twierdzą I rangi (*Waffenplatz*)⁸¹.

Spośród wszystkich wymienionych punktów, zdaniem G. von Raucha funkcję wielkiego *Waffenplatz* z pełnym wyposażeniem powinny otrzymać Ryga, Modlin, Brześć i Kijów. Generał zakładał, że zostaną one wyposażone

⁸⁰ Prace trwały ostatecznie w latach 1831–1841; Ryszard Henryk Bochenek, *Twierdza Modlin* (Warszawa: Bellona, 2003), 188–189.

⁸¹ *Waffenplatz* (niem.) – plac broni, w sztuce fortyfikacyjnej miejsce koncentracji oddziałów przed dokonaniem wypadu na przedpole. W szerszym znaczeniu operacyjnym jako *Waffenplatz* określano w XIX w. twierdze zdolne do przyjęcia w swych murach dużych oddziałów, w tym części armii polowej, albo w celu jej skoncentrowania do ofensywy, albo zapewnienia osłony w odwrocie i przegrupowaniu, niepowodzeniu taktycznym.

w środki niezbędne do prowadzenia operacji ofensywnych. Już teraz w Rydze i Kijowie dostępny był pełny park oblężniczy, nie było jednak wątpliwości, że taki otrzyma także Modlin. W kontekście Dęblina, na polecenie cara G. von Rauchowi przedstawiono zatwierdzone plany. Dlatego był w stanie powiedzieć jedynie, że główne dzieło powstanie na prawym brzegu Wieprza i Wisły, między wsiami Modrzyce i Dęblin. Przedmoście (*Brückenkopf*) zamierzano ulokować na lewym brzegu Wieprza, drugie na lewym brzegu Wisły. Twierdza była obliczona na załogę liczącą 4–5 tys. ludzi, miała być zatem niezbyt duża. Na temat nazbyt oddalanego Zamościa G. von Rauch nie był w stanie powiedzieć zbyt wiele, była to jednak wedle jego wiedzy bardzo mała twierdza bastionowa, zdolna przyjąć załogę w sile 4–5 tys. ludzi. Gustav von Rauch nie miał szczegółowych informacji o stanie fortyfikacji Kijowa, być może był to asumpt do powstania wspomnianego już raportu Reyhera na ten temat. Pruski generał przypominał także, że podczas jego ostatniej wizyty w 1822 r. wspomniano o planach ufortyfikowania miejscowości Borysów, między Dyneburgiem i Bobrujskiem. Uważał to za pomysł słuszny, biegła bowiem wtedy wielka szosa z Warszawy, przez Brześć i Smoleńsk do Moskwy. Już w 1812 r. stworzono tu prowizoryczne dzieła obronne na prawym brzegu Berezyny. Gustav von Rauch uważał za zasadny powrót do tego pomysłu, by uczynić z tego miejsca główną twierdzę trudnej do przekroczenia Berezyny. Przemawiała za tym duża luka, o długości 50 mil pruskich⁸², między Dyneburgiem i Bobrujskiem, w której należało umieścić strategiczny punkt między tymi twierdzami.

Podobnie postrzegali wówczas sprawę Brytyjczycy. Wedle pochodzącego z 1837 r. raportu przedstawiciela konsularnego w Warszawie, płk. Charlesa Johna Barnetta na obszarze Kongresówki znajdowały się tylko cztery prawdziwe twierdze: Modlin, Warszawa, Dęblin i Zamość. Do listy tej dodawał także Brześć, położony poza granicami Królestwa. Za najważniejszą twierdzę uważał Modlin, podkreślając, że została ona znacząco rozbudowana i wzmocniona. Warszawską Cytadelę widział jako fortyfikację wyraźnie górującą nad miastem i kontrolującą istotny przyczółek mostowy na Wiśle. Jej głównym celem było oczywiście sterroryzowanie mieszkańców miasta i zniechęcenie ich do czynów powstańczych. Dęblin znajdował się w jego ocenie dopiero w budowie, natomiast Zamość był w opinii brytyjskiego dyplomaty twierdzą niewielką, silnie jednak wzmocnianą przez Rosjan. Pod względem strategicznym, podobnie jak G. von Rauch, nie widział dla niej dużej użyteczności, nie leżała ona bowiem ani nad rzeką, ani na linii granicznej. Miała znaczenie jedynie jako arsenał i magazyn wojskowy⁸³.

⁸² 1 mila pruska = 7532,48 m, w tym wypadku odległość ok. 376,5 km.

⁸³ Marchlewicz, „Fortyfikacje”, 31–32.

Z perspektywy pruskiej system obronny Królestwa Polskiego nie był zbudowany właściwie⁸⁴. Przed 1830 r. uważano, że w Królestwie Polskim są realnie tylko dwie twierdze, Modlin i Zamość. Jasną Górę traktowano słusznie jako zabytek sztuki fortyfikacyjnej⁸⁵. Pruscy oficerowie uważali za korzystne dla Rosjan umocnienie Kalisza i Pyzdr, co sprzyjałoby możliwości podjęcia ofensywy na zachód, jednak jak widać planów takich nie było ani przed, ani po 1830 r. Zdaniem Mariusza Kulika do wybuchu powstania listopadowego zachodni pas obrony Cesarstwa Rosyjskiego był oparty na linii Lipawa, Grodno, Brześć, Kamieniec Podolski. Głównym punktem był Brześć. W tym okresie rola fortyfikacji była niewielka, nie postrzegano twierdz w Królestwie jako ważnych elementów pola walki ani punktów zaopatrzeniowych dla walczących wojsk. W efekcie postulowane m.in. przez polskich oficerów prace w tej materii nie zostały sfinalizowane⁸⁶. Z całą pewnością uspokajało to stronę pruską. Być może także z tego względu po tej dacie znane są jedynie jednostkowe studia dotyczące działań na wypadek rosyjskiej agresji⁸⁷, a bardziej systematyczne analizy i postulaty dotyczące obronności wschodniej granicy Prus pojawiają się dopiero w latach czterdziestych XIX w.⁸⁸ Konsolidacji systemu obronnego rosyjskiej granicy zachodniej obawiał się z całą pewnością gen. piechoty Karl von Grolman, który już w 1838 r. przepowiadał, że ukończenie w przeciągu 4–5 lat Modlina i Brześcia, a w przeciągu 8–10 lat Grodna i Dębina, stanowić będzie zagrożenie dla pruskich prowincji wschodnich. Zalecał uwzględnienie pozostałego Prusom czasu w planach dotyczących tych obszarów⁸⁹.

Problem rosyjskiej optyki strategicznej w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. nie jest zjawiskiem dostatecznie przebadanym w zachodniej literaturze przedmiotu⁹⁰. Tymczasem w ostatnich kilkunastu latach

⁸⁴ Jędrysiak, „Potencjał”, 610–615.

⁸⁵ Mariusz Kulik, *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856* (Warszawa: IH PAN, 2019), 86.

⁸⁶ Ibid., 86–95.

⁸⁷ Podruczny, „Rola fortyfikacji w obronie wschodniej granicy Prus w koncepcjach Karla Wilhelma von Willisena”, *PHW* 25 (76), nr 4 (290) (2024): 12–38, [https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2024.4\(290\).0001](https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2024.4(290).0001).

⁸⁸ Bonin, *Geschichte*, 2:241–247; GStA PK, III. HA, MdA, Nr. I 9774, Anlage von Befestigungen auf dem rechten Weichselufer 1843–1847; pp. 241–247. „Vortrag des militärischen Referenten (Generalmajor Eduard v. Peucker) in der Sitzung des Hohen Staatsministeriums vom 14. Januar 1845 über den Verlauf geplanten Ostbahn zur Weichsel und nach Königsberg”, w Klaus-Jürgen Bremm, *Von der Chaussee zur Schiene Militärstrategie und Eisenbahnen in Preußen von 1833 bis zum Feldzug von 1866* (München: R. Oldenbourg, 2005), 240–242.

⁸⁹ Conrady, *Leben*, 3:183.

⁹⁰ W Polsce najciekawsze są tu bez wątpienia oparte na rosyjskojęzycznej literaturze uwagi Kulika, nieco jednak już zdezaktualizowane; Kulik, *Armia rosyjska*, 36–38, 86–95.

zagadnienie postrzegania stanu obronności zachodniej granicy zostało szczegółowo opisane przez autorów rosyjskich⁹¹. Nie ulega wątpliwości, że ostatnia dekada rządów w Prusach Fryderyka Wilhelma III, uznawanego za wypróbowanego sojusznika Rosji, była naznaczona ścisłą współpracą między oboma państwami, w tym także na niwie wojskowej. Przejawy takiego stanu rzeczy można było obserwować zwłaszcza w latach 1839–1840. Król pruski przekazał wówczas Rosjanom za pośrednictwem pełniącego urząd ministra wojny G. von Raucha tajne plany wojny z Francją, a Iwan Paskiewicz przedstawił carowi szczegółowe plany wsparcia sojusznika w takim konflikcie⁹². Jednocześnie jednak Rosjanie postrzegali pruskie zainteresowanie rozbudową fortyfikacji w Królestwie jako przejaw nieufności⁹³. Uważali, że Berlin słabo skrywał poczucie zagrożenia, że w pełni ukończone Modlin i Dęblin staną się potencjalną bazą operacyjną do działań ofensywnych. Pruskich interlokutorów już w 1834 r. miały nie przekonywać argumenty, że prace fortyfikacyjne służą głównie utrzymaniu w ryzach Polaków. Wprawdzie Prusy istotnie zabiegały o rosyjską pomoc w razie zagrożenia wojną z Francją, ale jednocześnie obawiały się wzrostu możliwości ofensywnych wschodniego sąsiada. Prócz oczywistego celu pacyfikacyjnego, prowadzenie przez Rosjan prac fortyfikacyjnych w Królestwie Polskim należy postrzegać w kontekście trwającej wówczas dyskusji nad stanem obronności zachodniej granicy. Ścierały się tu różne koncepcje, wśród których mocny głos reprezentował minister finansów (1823–1844) gen. Jegor Kankrin. Dążył on w latach 1834–1835 do maksymalnego zmniejszenia środków na finansowanie armii stacjonującej w Kongresówce. Wobec zwartego oporu, jaki zaprezentowali w tej sprawie car i Paskiewicz, starał się następnie ograniczyć nakłady na budowane twierdze, które uważał za najbardziej kosztowny element systemu obronnego granicy zachodniej, wskazując, że nie są one

W literaturze anglojęzycznej dominują bowiem opracowania dotyczące kwestii orientalnej oraz ekspansji na Kaukazie i Azji Środkowej; Frederick W. Kagan, „Russian War Planning 1815–1856”, w *The Fog of Peace and War Planning. Military and Strategic Planning Under Uncertainty*, red. Talbot C. Ismay i Monica D. Toft (London–New York: Routledge, 2006), 34–40; Alex Marshall, *The Russian General Staff and Asia, 1800–1917* (London–New York: Routledge, 2006). Z tego względu za potencjalnie przełomową należy uznać przygotowywaną przez *Deutsches Historisches Institut Moskau* monografię: Carol Dietze, Iwan Iwanow i Noklaus Katzer, red., „Dynamiken der Sicherheit in Russland im Zeitalter von Revolution und Restauration (1790–1840)”, której termin wydania jest wciąż przekładany, najpewniej z powodu trwającej inwazji Rosji na Ukrainę (aktualnie zapowiadana na grudzień 2026 r.).

⁹¹ Mam tu na myśli przede wszystkim Кривопапов, *Фельдмаршал*; Кривопапов, „Царство Польское в стратегических взглядах фельдмаршала И.Ф. Паскевича в середине 1840-х годов”, *Российская история* 4 (2012): 88–100 i inne prace tego autora.

⁹² Кривопапов, *Фельдмаршал*, rozdz. 2.

⁹³ Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, 5:131.

zgodne z realnym potrzebami strategicznymi⁹⁴. W swym memoriale dla cara z 1836 r. Kankrin postulował maksymalne ograniczenie liczby twierdz, które jego zdaniem powinny być budowane tylko na najważniejszych kierunkach strategicznych i liniach komunikacyjnych, umożliwiając tak obronę, jak i podjęcie ofensywy. Czynnikiem działań miała być jednak zawsze szybka koncentracja Armii Czynnej, dla której twierdze miały jedynie służyć jako wsparcie⁹⁵.

Wobec przyjaznych relacji łączących oba dwory, optyka Kankrina miała rację bytu. Po objęciu władzy w Prusach przez Fryderyka Wilhelma IV sytuacja zaczęła jednak ulegać zmianie⁹⁶. W 1843 r. doszło do narad z udziałem Mikołaja I, Paskiewicza, ministra wojny Aleksandra I. Czernyszowa, słynnego teoretyka wojskowego i generała-adiutanta cara, Antoine-Henri de Jominiego oraz następcy tronu Aleksandra. W trakcie spotkania Jomini zaprezentował bardzo kompleksowy plan fortyfikacji zachodniej granicy oparty na systemie Sébastiena Le Prestre de Vaubana. Miały go tworzyć dwa pasy po 7–8 twierdz na Litwie i Wołyniu, oddzielone obszarami Polesia. Umocnienia, ułożone w szachownicę, miały tworzyć koncentrycznie strategiczne trójkąty. Jomini oceniał jednocześnie, że fortyfikacje Warszawy, Modlina, Dębina i Zamościa w odpowiedni sposób zabezpieczały obszar na lewym brzegu Wisły. Problemem były przestrzeń dzieląca twierdze nadwiślańskie od drugiego pasa fortyfikacji oraz wzajemne położenie Brześcia, Dyneburga, Bobrujska i Kijowa, które nie tworzyły zwartego systemu. Wobec astronomicznych kosztów proponowanych prac, zaplanowana na 20 lat realizacji koncepcja została oczywiście odrzucona. Sceptycyzm wobec niej wykazał Paskiewicz, który nie widział możliwości pokrycia twierdzami całej granicy zachodniej. Jednocześnie konieczność zapewnienia tak wielu punktom licznych załóg, osłabiała siły armii polowej, nawet o jedną czwartą (60 tys. ludzi). Także Czernyszow podzielił w tym względzie dawną optykę Kankrina. Minister wojny opowiadał się raczej za rozbudową rokadowej sieci dróg, ułatwiającej manewry. Spośród twierdz proponowanych przez Jominiego, Czernyszow uważał za celową fortyfikację Mińska, Pińska, Ostroga i Żytomierza, a za pożądaną Grodna i Braclawia, które współgrałyby z budowanymi szosami. Car podzielił w pełni zdanie ministra wojny. Wysuniętą na zachód pozycję strategiczną Królestwa Polskiego uważał za ukończoną i opartą na twierdzach w Modlinie, warszawskiej Cytadeli, Dębinie, Zamościu i Brześciu. Aprobował jednocześnie jej uzupełnienie systemu obronnego o kilka umocnionych punktów i szos zbudowanych na tyłach, po obu stronach Polesia. Optymizmu imperatora nie podzielał

⁹⁴ Ibid., 130–131.

⁹⁵ Кривопапов, *Фельдмаршал*, rozdz. 2.

⁹⁶ Ibid.; Кривопапов, „Царство”, 88–100.

co ciekawe, Paskiewicz, który w memoriale z 1845 r. wskazywał, że czas niezbędny do pełnej mobilizacji Armii Czynnej dawał Prusom dwukrotną przewagę w pierwszej, szacowanej na 77 dni, fazie potencjalnej wojny. Koncentryczne uderzenie z Poznania w kierunku Modlina i Warszawy oraz z Prus Wschodnich na Serock i Modlin wykluczał faktycznie możliwość obrony lewego brzegu Wisły⁹⁷. Rosjanom zostawałby odwrót, remedium dla tego scenariusza było wzmocnienie gotowości sił stacjonujących w Kongresówce. Wariant rozważany przez Paskiewicza był tyle groźny, co nierealistyczny, trudno było sobie wyobrazić skierowanie przez Prusy niemal całej armii polowej do działań ofensywnych na wschodzie. Rosyjski feldmarszałek przeceniał jednocześnie stan gotowości bojowej wojsk Hohenzollernów, który pozostawiał w tym czasie wiele do życzenia. Jednocześnie także pruskie obawy dotyczące możliwości rosyjskich fortyfikacji w Królestwie należą uznać za przesadzone, co G. von Rauch trafnie diagnozował już dekadę wcześniej.

Jak wspomniano G. von Rauch podzielał zdanie innych pruskich oficerów, że właściwie przygotowany i zaopatrzony w park oblężniczy Modlin stanowił śmiertelne zagrożenie dla Torunia⁹⁸. Szczęśliwie dla strony pruskiej stan twierdzy nijak miał się do tych postulatów, a rosyjskie plany jej wykorzystania były ukierunkowane na zupełnie inny cel⁹⁹. Generał uważał, że mimo nakładów twierdza jest w nie najlepszym stanie i wymagał trzech lat pracy robotników ze starych rosyjskich prowincji do zakończenia budowy wszystkich obiektów i dzieł. Na samą pracę w 1836 r. przeznaczono kwotę 15 mln polskich złotych, albo 2,5 mln talarów¹⁰⁰. Oceniając Modlin i jego położenie z punktu widzenia użyteczności strategicznej, G. von Rauch nie miał wątpliwości, że jego lokacja była w całości wadliwa i nie odpowiadała zakładanym celom. Było tak w jego ocenie od powstania twierdzy. Francuzi już w 1807 r. dostrzegli problemy związane z jej lokacją oraz wadliwą figurą w formie trójkąta, którego oparty na Wiśle wierzchołek oferował bardzo słabą pozycję obronną. Wada ta została nieznacznie poprawiona poprzez budowę wysuniętych dzieł zewnętrznych po obu stronach tego wierzchołka, jednak nadal całość G. von. Rauch postrzegał jako nieużyteczną. W okresie

⁹⁷ Rosjanie mieli wystawić zaledwie 77 tys. ludzi i 248 dział. Prusacy 149 tys. ludzi i 560 dział, w tym grupa z Poznania 34 tys. żołnierzy ze 192 działami, a ta z Prus Wschodnich 115 tys. ludzi z 368 działami.

⁹⁸ Zob. Podruczny, „Rola”, 33.

⁹⁹ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Die Festung Nowogeorgiewsk /Modlin/, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹⁰⁰ Brytyjski konsul szacował w 1837 r. koszt prac na 40 mln złotych. Polscy badacze podają, że całość nakładów na rozbudowę twierdzy w latach 1832–1841 wyniosła ponad 58 mln złotych; Bochenek, *Twierdza Modlin*, 216; Marchlewicz, „Fortyfikacje”, 31.

od 1814 r. do wybuchu powstania w 1830 r. Rosjanie nie uczynili istotnie nic dla poprawy sytuacji. W toku wojny Polacy wielkim wysiłkiem wzmocnili twierdzę dziełami ziemnymi¹⁰¹. Miało to jednak charakter prowizoryczny. Dopiero po stłumieniu rewolucji Rosjanie mieli podjąć działania celem przekształcenia Modlina w prawdziwy *Waffenplatz* pierwszej klasy. Dawne wadliwe umocnienia ziemne miały zostać utrzymane, ale zakładane cele planowano osiągnąć poprzez dodanie nowych permanentnych dzieł i rozległych koszar wewnątrz twierdzy. Twierdza miała otrzymać w ten sposób nadzwyczajną rozciągłość, jednak większość jej wymienionych, obecnych wad miała zostać w zasadzie powiększona, a nie zmniejszona.

Gustav von Rauch diagnozował, że w istocie spowoduje to utratę stosunkowo potężnych środków. Winą za to pruski generał obciążał nadmierny pośpiech, z jakim zarządzono i przystąpiono do prac w Modlinie. Wszelkie prace nad polepszeniem położenia i konstrukcji dzieł były utrudnione przez brak dokładnych prac wstępnych, testów i przez to kompletnych, sprawdzonych projektów. Z tego też względu podjęte działania postrzegał bardziej jako impuls nagłej potrzeby i przypadku, jednak na tyle już zaawansowanego, że wszystko powinno zostać ukończzone do 1837 r. Wątpił jednocześnie, by mimo olbrzymich nakładów sił i środków w relatywnie krótkim okresie dwóch lat można było osiągnąć zadowalające rezultaty przy modernizacji tak dużej twierdzy. Uważał, że w założonym czasie nie będzie ona gotowa i trzeba będzie jeszcze wielu lat, by ją ukończyć. Nawet jednak po zakończeniu prac Modlin miał być jego zdaniem raczej nadzwyczaj silnie umocnionym obozem, a nie prawdziwą twierdzą. Jego długa linia pozwoli bowiem jedynie na odparcie nagłego ataku (*gewaltsame Angriff*), a nie regularnego oblężenia (*förmliche Angriff*), któremu nawet silne, ale samodzielne i oddalone od siebie dzieła nie będą w stanie stawić należytego oporu. Gustav von Rauch był zdania, że mimo oparcia tego odcinka na Wiśle, tylko w szczęśliwych okolicznościach twierdza może oprzeć się atakowi od południa. Jego entuzjazmu nie wzbudzało także położone między Wisłą i Narwią przedmoście, skierowane w stronę Nowego Dworu. Znajdowało się ono na szerokim, wyraźnie dominującym wzgórzu pisakowym (wydmie), z niekorzystnym przedpołem. Generał zalecał w tym względzie rozważenie budowy na lewym brzegu Wisły drugiej szosy, uwzględniającej przedmoście, która wzmocni połączenia Modlina z Warszawą¹⁰².

W ocenie G. von Raucha do obrony rdzenia twierdzy potrzebny byłby korpus w sile aż 15 tys. ludzi. W czasie jego wizyty w Modlinie stacjono-

¹⁰¹ Oleńczak, *Twierdza*, 10–52.

¹⁰² Plan budowy dróg po obu stronach Wisły z Warszawy do Modlina był zatwierdzony już w 1831 r. W 1841 r. połączono Modlin z Cytadelą Warszawską bitą drogą Kazuń–Warszawa; *ibid.*, 62; Bochenek, *Twierdza Modlin*, 219.

wało jednak tylko 6 batalionów z 2 Dywizji, batalion garnizonowy, 3 bataliony saperów i kompania robotników. Byli oni zakwaterowani w dobrych, drewnianych barakach¹⁰³. Nieco inną docelową załogę twierdzy podawał płk Barnett, którego zdaniem miała ona w 1837 r. liczyć nawet 40 tys. żołnierzy. Rok później doprecyzował, że twierdza miała miejsce na 10 tys. ludzi, budowano jednak baraki mające pomieścić ich nawet 46 tys.¹⁰⁴ Liczby te wydają się raczej efektem błędnej oceny sytuacji. Ryszard Bochenek potwierdza obserwacje G. von Raucha, podając, że stały garnizon twierdzy wynosił ok. 8 tys. ludzi, a była ona przygotowana na przyjęcie załogi o liczebności 17 tys. żołnierzy¹⁰⁵. Paskiewicz uważał w 1845 r., że Modlin wymagał obsady w sile 14 tys. ludzi¹⁰⁶. Bardziej zbieżne były oceny stanu wyposażenia artyleryjskiego twierdzy. Wedle G. von Raucha w Modlinie nie było ono gotowe, ale planowane transporty dział ciężkich dla tej twierdzy (oraz Brześcia) z Rosji i Szwecji przez Gdańsk były zaplanowane na kolejny rok¹⁰⁷. Z pewnością za przesadzoną należy uznać pierwszą relację płk. Barnetta z 1837 r. o braku jakichkolwiek dział w Modlinie. Rok później zweryfikował on te dane, podając, że w Modlinie było już 500 dział i moździerzy zakupionych w Szwecji, a docelowa całość artylerii fortecznej miała liczyć 900 luf, w wagomiarach 12, 24, 36 i 96 funtów¹⁰⁸. Podobne liczby podaje w tej materii Bochenek¹⁰⁹. Wydaje się zatem, że dane G. von Raucha w tym temacie były zgodne z realiami¹¹⁰.

Ogólna ocena stanu i rosyjskich zamierzeń co do Modlina była więcęcej niż krytyczna. Nie ulegało wątpliwości, że wbrew wyrażanym wcześniej obawom, nawet w wypadku zmiany w relacjach prusko-rosyjskich, twierdza nie będzie stanowić realnego zagrożenia dla Torunia i systemu obronnego monarchii Hohenzollernów. Generał Rauch wprost uważał, że nie dało się w zasadzie nadać jej pożądanых cech, wobec czego Rosjanie ponieważ marnowali przeznaczone na nią środki. Co interesujące, późniejsza modernizacja założeń twierdzy miała się odbyć z inspiracji pruskiej i za wzór

¹⁰³ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Bemerkungen über die russische Truppen in Warschau, Modlin u. Brześć Litewski, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹⁰⁴ Marchlewicz, „Fortyfikacje”, 31, 33.

¹⁰⁵ Bochenek, *Twierdza Modlin*, 189, 217.

¹⁰⁶ Кривопапов, *Фельдмаршал*, rozdz. 2.

¹⁰⁷ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Über die Geschütz-Armierung der Citadelle von Warschau und den Festungen Nowogeorgiewsk und Brześć Litewski, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹⁰⁸ Marchlewicz, „Fortyfikacje”, 31, 33.

¹⁰⁹ Bochenek, *Twierdza Modlin*, 217.

¹¹⁰ O zamówieniu dział w Szwecji, które miały zostać dostarczone w kolejnym roku przez Gdańsk, wspominał także Grolman w 1838 r., Conrady, *Leben*, 3:181.

m.in. twierdzy w Poznaniu¹¹¹. Miał to być efekt wspomnianej wizyty pruskiej delegacji w Warszawie w 1838 r. Wedle relacji Grolmana car interesował się wówczas dość żywo rozbudową twierdzy w Poznaniu, choć wydaje się, że bardziej z powodów politycznych¹¹². Fakt opracowania przez Astera w trakcie wizyty planu twierdzy Modlin, który miał jakoby zostać potem zrealizowany, jest częściowo potwierdzony w źródłach, otrzymał go bowiem Fryderyk Wilhelm III¹¹³. Mimo wszystko Rosjanie uważali, że przebudowany w latach 1832–1841 Modlin był w połowie lat czterdziestych XIX w. jedną z najpotężniejszych twierdz w Europie¹¹⁴.

Ze względu na dłuższy czas pobytu, G. von Rauch poświęcił o wiele więcej miejsca Cytadeli Aleksandrowskiej i samej Warszawie. O samym mieście pruski generał wypowiadał się dużym uznaniem¹¹⁵. Oceniał ją jako miasto liczące 130 tys. ludzi bez garnizonu, w tym 86 tys. katolików, ok. 9 tys. protestantów, 800 prawosławnych i 34 tys. Żydów. Znajdowało się tu 3 tys. domów, w tym 1,6 tys. murowanych¹¹⁶. W związku z budową Cytadeli istniała wprawdzie potrzeba wyburzenia części domów, co było oczywiście konsekwencją konieczności odsunięcia jej murów od zabudowań i uzyskania pola ostrzału dla dział¹¹⁷. Wywłaszczenie odbywać się miało za dobrymi odszkodowaniami¹¹⁸. Zaplanowano też budowę nowych, gustownych domów murowanych, a także cerkwi w Warszawie i na Pradze. Ta ostatnia miała być zresztą intensywnie kolonizowana przez Rosjan. Centrum miasta było wedle G. von Raucha bardzo ładne i pełne budynków o imponujących fasadach i dekoracjach w środku. Część z nich znajdowała się w przebudowie. Zamek Królewski był rezydencją namiestnika, feldmarszałka Paskiewicza oraz jego sztabu. Dzięki temu był w dobrym stanie i w pełni umeblowany. Gustav von Rauch był świadomy, że po stłumieniu powstania Mikołaj I zadeklarował, że Zamek nie będzie więcej zamieszkanym i chciał go przeznaczyć na koszary. Ocaliła go prośba Paskiewicza, który wybrał

¹¹¹ Oleńczak, *Twierdza*, 84–85.

¹¹² Conrady, *Leben*, 3:182.

¹¹³ „Ernst Ludwig von Aster”, 359.

¹¹⁴ Кривопапов, *Фельдмаршал*, rozdz. 2.

¹¹⁵ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Einige fragmentarische Bemerkungen über den Zustand der Stadt Warschau im October 1835, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹¹⁶ Podobnie podaje dla lat 1830–1839: Iwona Śledź, *Cytadela Warszawska w latach 1830–1864. Przemiany przestrzenne na Żoliborzu w świetle źródeł archiwalnych* (Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2016), 66.

¹¹⁷ W latach 1832–1834 w Warszawie na potrzeby budowy Cytadeli rozebrano 61 domów; *ibid.*, 46, 61.

¹¹⁸ Łącznie na ten cel przeznaczono ponad 4,7 mln rubli, co stanowiło 43% całości kosztów budowy cytadeli; *ibid.*, 85.

królewską rezydencję jako miejsce dla siebie i swojego sztabu. W podobny sposób zagospodarowano Pałac Brühla, który w pruskich czasach pełnił funkcję rezydencji gubernatora. Teraz należał on do gubernatora wojskowego, gen. piechoty Nikity Pankratiewa¹¹⁹. Położony obok Pałac Saski był natomiast niemal całkowicie pusty i postanowiono nie dokonywać żadnych jego napraw. Plac przed nim wykorzystywany był do parad wojskowych. Pawilony naprzeciwko pałacu były wykorzystywane jako mieszkanie dla komendanta placu. Znajdowały się tam też koszary i stajnie dla żandarmerii i pikiet kawalerii. Położony z tyłu ogród wciąż był miejscem publicznym, używanym jako promenada. Zachwyty G. von Raucha wzbudzały Łazienki. Belweder oceniał jako znajdujący się w dobrym stanie. W gorszej kondycji znajdowały się przedmieścia, w tym Wola, przez którą szło główne natarcie rosyjskie w 1831 r. Zniszczone domy miały jednak zostać odbudowane. Wystawione tu przez Polaków szanice, zdobyte przez Rosjan, pozostawiono jako pomnik czynu wojskowego. Były to nadal jedyne umocnienia ciągle poza słabym murem miejskim, które potencjalnie rozpatrywano pod względem wojskowym¹²⁰. Profil szaniców na Woli Rauch oceniał jako całkiem silny. Wadą były za słabe palisady na części odcinków i praktyczny brak zabezpieczenia grobli. Głównemu szancowi Woli brakowało także odcinków wewnętrznych. Ostatnią redutą był kościół, którego mur wysoki na 3 stopy¹²¹ był w stanie wytrzymać ciężki ogień artyleryjski. Nie był jednak dobrze przygotowany do obrony. Rauch wspominał, że car planował zburzyć kościół i postawić w jego miejsce cerkiew, jako pomnik osiągniętego tu zwycięstwa i zduszonej rewolucji. Pruski generał przyjmował te pogłoski z entuzjazmem¹²². Mimo napływu Rosjan, nie planowano rozbudowy Pragi, także pozostałe tam szanice z 1794 r. były raczej ciekawostką niż obiektem militarnym.

W niezwykle pozytywnym tonie G. von Rauch wypowiadał się o lazaretach wojskowych w Warszawie¹²³. Podkreślał wysoką renomę, jaką cieszyły się carskie szpitale wojskowe. Zarówno budynki, jak i dbałość personelu o chorych miały być wzorcowe, co zawdzięczano wadze, jaką miał

¹¹⁹ Nikita Pankratiew (ur. 1788 – zm. 1836) – rosyjski generał piechoty, w trakcie kampanii 1812 r. adiutant feldmarszałka Michaiła Kutuzowa (ur. 1745 – zm. 1813). Od 1817 r. gen. major. Odznaczył się w walkach na Kaukazie. W latach 1833–1836 gubernator wojskowy Warszawy; zob. Kulik, *Armia rosyjska*, 184–185.

¹²⁰ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Nr. 179, Bemerkungen des Prinzen August von Preußen über die Verschanzung von Warschau und den Angriff der Russen im Jahr 1831.

¹²¹ 1 stopa pruska = 12 cali = 0,3139 m.

¹²² Podobne zapowiedzi relacjonował Grolman; Conrady, *Leben*, 3:180.

¹²³ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Nr. 208, Bemerkungen ueber die russischen Lazarethen, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

do tego przykładać car oraz dużym środkom przeznaczonym w związku z tym na ten cel. W Warszawie znajdowały się dwa duże szpitale wojskowe: w Cytadeli, prawym skrzydle koszar Aleksandrowskich i Zamku Ujazdowskim. Do tego celu zakładane było także wykorzystanie Łazienek i Belwederu. Oba szpitale miały duże sale dla chorych i lazaretowe, były świetnie utrzymane. Szczyciły się też dobrym wyposażeniem aptekarskim i laboratoryjnym¹²⁴.

Mimo tak pozytywnej oceny miasta i świadomości celu, z jakim budowano Cytadelę, G. von Rauch z bezwzględny profesjonalizmem ocenił jej potencjalną użyteczność. Podawał, że jej budowa zgodnie z carskim rozkazem z 16 października 1831 r.¹²⁵ została rozpoczęta w czerwcu 1832 r.¹²⁶ Już na początku na zabezpieczenie prac oraz odszkodowania dla właścicieli gruntów przeznaczono 7 mln złotych¹²⁷. Na 1836 r. zarezerwowano 1 mln, razem dawało to 15 mln złotych polskich albo 2,5 mln talarów¹²⁸. W oczach G. von Raucha budowana Cytadela była całkowicie zabezpieczona przed nagłym atakiem. Mniejsze szanse przetrwania miała w obliczu oblężenia i zwłaszcza bombardowania. Izolowane dzieła miały małą szansę, by wytrzymać zmasowany ostrzał. Problemem była także przestrzeń, położone blisko siebie składy prochu – każdy z 3 tys. cetnarów prochu – mogły doprowadzić do bardzo niebezpiecznej eksplozji. Z punktu widzenia operacyjnego małe przedmoście nie gwarantowało komunikacji z prawym brzegiem rzeki, kryjąc połączenia ogniem.

Planowana fortyfikacja nie miała jednak za zadanie odpiąć oblężeń, jej celem było oczywiście przede wszystkim utrzymanie w ryzach Warszawy. Gustav von Rauch uważał jej zadanie za proste – zgromadzić środki niezbędne do utrzymania w mieście spokoju lub porządku, lub zniszczenia go. Zaprojektowana Cytadela odpowiadała w jego oczach temu celowi. Z własnej inicjatywy sugerował jednak umocnienie jeszcze trzech punktów w mieście. Pierwszym był wysoki brzeg Wisły koło Ujazdowa w górnej części miasta. Wprawdzie wymagałoby to przynajmniej częściowego wyburzenia znajdującego się tam zamku, zyskiem byłaby jednak możliwość wybudowania drogi poprawiającej komunikację z Modlinem na lewym brzegu

¹²⁴ Wysokie oceny potwierdza: Maria Turos, „Wojskowa służba zdrowia w Królestwie Polskim 1815–1830 w świetle aktów wykonawczych”, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 65, nr 1 (2020): 117–131, <https://doi.org/10.4467/0023589XKHNT.20.007.11623>.

¹²⁵ Śledź, *Cytadela*, 21–25.

¹²⁶ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Nr. 208, Die Citadelle Alexander in Warschau, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹²⁷ Ogólnie miały one wynieść przeszło 10 mln rubli, Rauch nie wspomniał, że kosztami tymi obciążono miasto; Kulik, *Armia rosyjska*, 90.

¹²⁸ Finalnie koszt wzniesienia Cytadeli wyniósł ponad 73,7 mln złotych; Śledź, *Cytadela*, 85.

Wisły. Po drugie, G. von Rauch był zdania, że należało wykorzystać przestrzeń zajmowaną przez ogród Pałacu Saskiego. Wprawdzie taka lokalizacja dzieła obronnego musiała zakładać pewne zniszczenia i wyburzenia w centrum miasta, jednak pruski generał uważał, że było to działanie uzasadnione. Choć los Pałacu Saskiego nie został tu przesądzony, można zakładać, że pruski generał wobec świadomości jego stanu był zwolennikiem wyburzenia tego obiektu. Umocnienia wymagały jego zdaniem także przestrzeni, na której stały Koszary Aleksandrowskie. Było to także związane z potrzebą zagwarantowania lepszej komunikacji z Modlinem na obu brzegach rzeki. Przede wszystkim jednak miało służyć zabezpieczeniu znajdujących się tam bardzo rozległych koszar. Fronty dzieł zwrócone w stronę miasta musiały mieć zapewnioną odpowiednią przestrzeń dla licznych dział ciężkiego kalibru. Te nie będą wprawdzie miały możliwości oddziaływania na oddalone części miasta, mają jednak zapewniać kontrolę nad oddalonymi od 3 tys. kroków budynkami, a zatem najbliższą okolicą¹²⁹.

Mając na uwadze intencje cara, G. von Rauch poświęcił sporo uwagi wyposażeniu artyleryjskiemu Cytadeli¹³⁰. W jego ocenie, podczas pobytu w niej cara było ono niemal kompletne. Przeczyłaby temu informacja płk. Barnetta, który w 1837 r. twierdził, że dział w Cytadeli nie było wcale¹³¹. Nietrudno sobie oczywiście wyobrazić, że w związku z wizytą cara nieukończony obiekt został wyposażony w nadprogramowe działa ściągnięte z innych miejsc na pokaz. Stanisław Łagowski podaje jednak, że w tym czasie Cytadela posiadała już 217 dział, z których część została przeniesiona z Zamościa¹³². Poglębiony raport brytyjskiego konsula z 1838 r. zawierał podobne liczby, 217 gotowych i 250 planowanych¹³³, co potwierdza, że już podczas wizyty G. von Raucha stan wyposażenia artyleryjskiego mógł być dostateczny. Pruski generał oceniał je jako zgodne z zasadami w kontekście celu, ale i tak niewystarczające w oczach Mikołaja I. Car chciał, by artyleria służyła tu celom szerszym niż obrona Cytadeli i wsparcie działań w razie wybuchu rewolucji. Mikołaj I pragnął, by wyposażenie pozwoliło zagrozić faktycznym zniszczeniem Warszawy, co – jak relacjonował G. von Rauch – miał zadeklarować wprost władzom miejskim w mowie z 16 października.

¹²⁹ W związku z tym w latach 1832–1834 w całej Warszawie rozebrano nawet 250 posesji; ibid., 58–59; Stanisław Józef Łagowski, *Cytadela warszawska 1832–2007* (Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2009), 49.

¹³⁰ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Über die Geschütz-Armierung der Citadelle von Warschau und den Festungen Nowogeorgiewsk und Brześć Litewski, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹³¹ Marchlewicz, „Fortyfikacje”, 31.

¹³² Łagowski, *Cytadela*, 65.

¹³³ Marchlewicz, „Fortyfikacje”, 34.

W tym właśnie kontekście pruski oficer także dokonywał oceny jej stanu. Podczas wizyty cara zaobserwował gotowe baterie flankujące, każda z 2 lub 4 ciężkimi działami. Skierowane w miasto działa położone wyżej były wyposażone w jednorogi¹³⁴ lub haubice o wagomiarze 24 funtów. Baterie flankujące położone niżej miały karonady¹³⁵ o dużych kalibrach i pruskie haubice 7- i 10-funtowe. Prócz tego na liniach flankujących umieszczono działa 12- i 6-funtowe. Także skierowane na miasto bastiony zaopatrzone w haubice o wagomiarze 24 funtów i większym. Koszary miały być wyposażone w dużą liczbę dział systemu Henri Josepha Paixansa¹³⁶ i moździerze, które zakupiono w Szwecji i spławiono z Gdańska, co potwierdzał częściowo także Barnett. Działa Paixhansa były specjalnym typem dział morskich dużego kalibru (200 mm), wystrzeliwujących pociski eksplodujące¹³⁷. Z tego względu nadawały się idealnie do dewastacji dużych połaci miasta. Car wyrażał się o nich z uznaniem, miał je bowiem znać z Kronsztadu. Generał Rauch uważał te środki za zasadne, z zimnym profesjonalizmem dodawał jednak, że dla celów potencjalnego zniszczenia w Warszawie powinno się także założyć wykorzystanie rac kongrewskich¹³⁸. Gustav von Rauch rekomendował tu użycie rac zapalających. Nie znalazł jednak odzewu i śladu przygotowań do ich instalacji, chociaż armia rosyjska je wykorzystywała, ale najwyraźniej nie miała o nich dobrego zdania.

Optyka pruskiego generała na kwestię potencjalnego zniszczenia miasta może szokować. Nie była ona jednak obca także innym pruskim wojskowym, przerażonym przebiegiem wojny polsko-rosyjskiej. Lider frakcji liberalnej w armii, zdymisjonowany w 1819 r. były minister wojny Boyen w napisanym tuż po wybuchu insurekcji memoriale stwierdził, że car Aleksander I popełnił błąd, odtwarzając Polskę, a dla zachowania spokoju w Europie zmniejszenie obszaru Królestwa Polskiego było krokiem całkowicie

¹³⁴ Jednoróg – specyficzny rodzaj działa opracowany w Rosji w XVIII w. Typ pośredni między działem a haubicą. Jej zaletą był mniej stromy lot pocisku i większy zasięg. Od czasu wojen napoleońskich Rosjanie używali jednorogów 2-, 10- i 18-funtowych. Nazwa pochodziła od uchwytych do przenoszenia lufy, wykonanych w kształcie jednorozca.

¹³⁵ Karonada – rodzaj krótkolufowego działa okrętowego dużego kalibru, o niewielkiej masie, strzelającego ciężkimi pociskami na małą odległość.

¹³⁶ Henri Joseph Paixans (ur. 1783 – zm. 1854) – francuski oficer artylerii i wynalazca.

¹³⁷ Rolf Hobson, *Maritimer Imperialismus: Seemachtideologie, seestrategisches Denken und der Tirpitzplan, 1875 bis 1914* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004), 64.

¹³⁸ Raca kongrewska – wczesny rodzaj broni raketowej, wprowadzony przez angielskiego wynalazcę Williama Congreve (ur. 1772 – zm. 1828) na początku XIX w. Wykorzystana do ostrzału Kopenhagi w 1807 r. Składała się z rury wypełnionej materiałem pędnym i prętu jako stabilizatora. Raca miała mały zasięg i celność. Znałe w armii rosyjskiej i wojsku Królestwa Polskiego, wykorzystane w bitwie pod Grochowem, do osłony odwrotu strony polskiej.

zasadnym¹³⁹. Niezależnie jednak od rozwoju sytuacji, Prusy musiały w każdym wypadku żądać likwidacji „szkodliwej i niepotrzebnej” nazwy „Polska” i rozwiązania polskiej armii. Za ważny środek uważał także Boyen nałożenie na mieszkańców Warszawy kontrybucji w wysokości 10 mln talarów oraz wprowadzenia środków, które krok po kroku doprowadzą z czasem do zmniejszenia obszaru i ludność tego miasta. W kolejnym memoriale z wiosny lub lata 1831 r. zawarł szereg pomysłów na zapobieżenie zagrożeniom płynącym z potencjalnej restytucji państwa polskiego¹⁴⁰. Były wśród nich aneksje, które miały ukształtować nową granicę tak, by siły pruskie znajdowały się blisko Warszawy, gotowe do szybkiego zajęcia miasta. Miało to wpływać dodatnio na poskromienie niespokojnego ducha sąsiedniego państwa. Widać tu wyraźnie, że Warszawę postrzegano w Prusach jako centrum wszelkich „wywrotowych” zamiarów, w związku z czym degradację lub nawet zniszczenie miasta powitano by w Berlinie ze zrozumieniem.

W ocenie gen. Raucha w czasie jego pobytu w Warszawie przebywało 10 batalionów piechoty z 6 Dywizji z II KP¹⁴¹. Ponadto 7 kolejnych batalionów stacjonowało w Cytadeli Aleksandrowskiej, a kolejne 3 bataliony w położonych niedaleko koszarach. Dochodził do tego batalion garnizonowy i kompania robocza w Cytadeli¹⁴². Stan zdrowotny garnizonu był dobry. Razem w obu lazaretach w październiku przebywało łącznie ok. 1,7 tys. chorych: 460 w Cytadeli, 1,2 tys. w Ujazdowie. Miejsce było gotowe na kolejnych kilkuset. Ze względu na koncentrację pod Kaliszem, ciężko było mu ocenić stosunek liczby chorych do zdrowych w garnizonie. Maszerujące oddziały zostawiały tu bowiem niedysponowanych żołnierzy. Wydaje się jednak, że liczba chorych była relatywnie mała¹⁴³, a miastu nie groziła epidemia. Dominowała febra, choroby weneryczne i dolegliwości oczu. Był to sukces przy tak dużych przemieszczeniach wojsk¹⁴⁴. Dwa pełne bataliony

¹³⁹ „Die Pohlische Frage in Beziehung auf Preussen und an der Hand der Geschichte betrachtet”, w Rothe, red., *Hermann von Boyen*, 496–497.

¹⁴⁰ „Zweiter Aufsatz über die polnische Frage, 1831”, w *ibid.*, 498–516.

¹⁴¹ Każdy korpus piechoty składał się z 3 dywizji piechoty, dywizji kawalerii i dywizji artylerii. Liczył 30–50 tys. żołnierzy. Do 1833 r. dywizje piechoty miały po 3 brygady, potem po 2; Kulik, *Armia rosyjska*, 46–47; Кухарук, „Реформирование”, 198–199.

¹⁴² GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Bemerkungen über die russische Truppen in Warschau, Modlin u. Brześć Litewski, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹⁴³ Inną ocenę sytuacji prezentował najwyraźniej Paskiewicz, który świadomy złego stanu zdrowotnego w sporej części pułków, starał się pod różnymi pretekstami ograniczyć liczbę żołnierzy skierowanych na rewii w Kaliszu. Była to próba ukrycia rzeczywistego stanu rzeczy, która nie umknęła Mikołajowi I; Андрияйнен, „Русская армия в Царстве Польском в 1831–1853 годах”, *Научный диалог* nr 3 (2017): 113, <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2017-3-106-118>.

¹⁴⁴ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, Bemerkungen ueber die russischen Lazarethen, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

pełniły codziennie wachtę w Cytadeli i mieście, dodatkowo pełna kompania strzegła Zamku Królewskiego. Stały tam też dwa umieszczone na łożach działa, z gotowymi zaprzęgami. Były one rzecz jasna gotowe do działania w wypadku jakichkolwiek rozruchów. Pruski generał widział także potrzebę modernizacji koszar dla 3 pułków kawalerii znajdujących się w Łazienkach, co miało umożliwić ich szybkie zebranie w razie niebezpieczeństwa. Ogólnie cały system obronny w Warszawie miał w jego oczach przede wszystkim cel pacyfikacyjny.

Brześć, jak już wspomniano, został przez G. von Raucha oceniony jedynie zdawkowo¹⁴⁵. Był on położony przy ujściu Muchawca do Bugu, w otwartej, niskiej okolicy, kontrolując tylko obszar do brzegu Bugu, oddalonego o ok. 700 kroków. Miasto zostało zniszczone przez dwa niedawne pożary, z których ostatni miał miejsce latem 1835 r.¹⁴⁶ W ocenie gen. G. von Raucha zostało wówczas praktycznie spopielone. Środkowa część miasta położona na wyspie była pozbawiona domów już na stałe. Tam też miał się znaleźć rdzeń twierdzy. Częściowo zniszczone kościół i klasztor miano przebudować na lazaret. Mieszkańcy Brześcia, którzy mieszkali na zniszczonych terenach, a częściowo także na należących do rejonu twierdzy przedmieściach, mieli zostać przeniesieni na miejsce leżące przy szosie prowadzącej do Grodna, gdzie miało powstać nowe przedmieście.

Wedle oceny G. von Raucha także ta twierdza nie mogła po zakończeniu prac fortyfikacyjnych oferować istotnych własności obronnych przeciw regularnemu oblężeniu. Była zabezpieczona adekwatnie tylko przed nagłym atakiem. Wprawdzie jej położenie umożliwiało dogodne wykorzystanie cieków wodnych, jak dotąd nie zaprojektowano śluz wspomagających te cechy. Na rozkaz cara projekty miały jednak zostać przepracowane. Założono, że przynajmniej w suchych porach roku powinno się w dużej mierze zirygować mokradła i łąki wzdłuż rzeki poza obrysem twierdzy. Miało to wzmocnić zabezpieczenie twierdzy, bez szkody dla własności ofensywnych względem zachodu. Pruski generał odniósł wrażenie, że zrobiono zbyt wiele dla zachowania przeszkód na łąkach w najbliższym otoczeniu twierdzy. Część frontów była przez to całkowicie zabezpieczona przed oblężeniem, ale twierdza miała nierównomiernie rozbudowane dzieła, a jej centrum nie było dostatecznie kryte. Dało się to poprawić jedynie poprzez podwyższenie i wzmocnienie profilu. Wykonywane wówczas prace ziemne w twierdzy były w dużej mierze prowadzone przez żołnierzy. Na razie nie rozpoczęto prac murarskich. Gustav von Rauch już w obecnym kształcie fortyfikacji dostrzegał dogodne punkty do ataku na prawym brzegu Bugu. Możliwe było jednak ich zabezpieczenie poprzez dobrze zaprojektowane, wysunięte dzieła.

¹⁴⁵ Ibid., *Die Festung Brześć Litewski*, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

¹⁴⁶ Kulik, *Armia rosyjska*, 88.

Mimo braku pewnych danych o liczebności załogi twierdzy, G. von Rauch zakładał, że jej załoga powinna liczyć ok. 6 tys. ludzi. W trakcie jego pobytu w Brześciu stacjonowała 5 Dywizja z II KP. Ponadto w okolicy znajdowała się 2 Lekka Dywizja Kawalerii¹⁴⁷. W jej skład wchodziła Brygada Ułanów z Pułkami Ułanów Smoleńskim i Charkowskim, każdy złożony z 8 szwadronów oraz Brygada Huzarów, z Pułkami Huzarów Jelizawietgradzkim i Kubańskim, każdy także ośmioszwadronowy. Obie dywizje miały pełną artylerię organiczną. W mieście dodatkowo był też batalion garnizonowy i kompania robotników. W przeprowadzonej 19 października paradzie dla cara wzięło udział 16 batalionów piechoty, 32 szwadrony kawalerii, 6 baterii dział, w tym 12-funtowych, 2 6-funtowe piesze, 2 6-funtowe konne. W tym kontekście Rauch wspominał, że wszystkie oddziały II KP złożone były z doświadczonych żołnierzy, często po 20 latach służby za sobą, którzy mieli niebawem zostać odesłani do kraju. Wówczas w piechocie miało pozostać ok. 20–22, a w kawalerii 14 starych rot. Gustav von Rauch ocenił II KP wyżej niż zebrane pod Kaliszem oddziały III KP. Dotyczyło to szczególnie kawalerii i jej koni, które były w bardzo dobrym stanie i car był z nich zadowolony. Rauch dodawał, że II KP ucierpiał także mniej niż III KP w ostatniej wojnie¹⁴⁸. Dysponował także nieco starszymi i wyższymi ludźmi. Pruski oficer nie miał nic do dodania na temat artylerii w Brześciu, która miała zostać dopiero dostarczona ze Szwecji¹⁴⁹.

Zaprezentowane omówienie wniosków z wizyty generała G. von Raucha uzupełnia stan wiedzy na temat zasygnalizowanych we wstępie zagadnień. W sposób dosadny prezentuje przede wszystkim braterskie relacje łączące obie monarchie, przekładające się na otwarte stosunki między ich siłami zbrojnymi. Z perspektywy realiów nieco późniejszych, np. po 1848 r., trudno wyobrazić sobie taką swobodę w prezentowaniu najbardziej wykwalifikowanemu oficerowi armii sąsiedniego mocarstwa wszelkich szczegółów budowanych fortyfikacji. Dzięki temu wybrani pruscy wojskowi mogli w latach trzydziestych XIX w. zbierać informacje na poziomie niedostępnym dla oficerów GGS, skazanych w dużej mierze na oficjalne źródła.

Prócz obaw dotyczących Francji, tym co spajało Prusy i Rosję, była wrogość do sprawy odrodzenia Polski, a okazywane sobie wzajemne zaufanie było ukierunkowane właśnie w stronę współpracy na tym polu. Po

¹⁴⁷ Od 1833 r. kawaleria rosyjska składała się z 3 rezerwowych korpusów kawalerii i lekkich dywizji kawalerii, które były przydzielone do korpusów piechoty; Kulik, *Armia rosyjska*, 49; Кухарук, „Реформирование”, 199–202.

¹⁴⁸ Podobna ocena strat i stanu III KP: Андрияйнен, „Русская”, 108.

¹⁴⁹ GStA PK, BPH, Rep. 57 III, Prinz August, Nr. 208, *Über die Geschütz-Armierung der Citadelle von Warschau und den Festungen Nowogeorgiewsk und Brześć Litewski*, Berlin, listopad 1835 r., b.p.

niepewnym okresie lat 1815–1830 r. pruskich oficerów z pewnością uspokajać musiała świadomość, że umocnienia budowane przez silniejszego sąsiada mają raczej służyć wspólnej sprawie, a nie zagrażać wschodnim prowincjom władztwa Hohenzollernów. To odprężenie wpływało także na pruskie plany, skłaniając choćby do ukończenia wątpliwej z punktu widzenia operacyjnego fortyfikacji Poznania¹⁵⁰. Za do pewnego stopnia szokujące można uznać akceptowanie przez G. von Raucha planów zniszczenia Warszawy. Być może jego rady miały charakter jedynie czysto profesjonalnych ocen, jednak zaskakiwać może mimo wszystko brak jakichkolwiek refleksji nad krwawym i bezdusznym charakterem takich działań odwetowych. Straty wśród ludności cywilnej i zniszczenia dóbr kultury były dla pruskiego generała ceną do zaakceptowania dla zduszenia woli oporu stolicy Polski. Zniknięcie lub erozja statusu Warszawy, traktowanej jako ewidentne źródło polskiej irredenty, były w oczach przynajmniej części pruskich oficerów jednym z ważnych czynników poprawiających stan bezpieczeństwa Prus.

Za ciekawe należy uznać pruskie przeświadczenie o błędnych założeniach rosyjskich zamiarów na polu fortyfikacyjnym. Zarówno cały system, jak też poszczególne twierdze uważano za wadliwe, co chyba najbardziej dotyczyło potencjalnie bardzo niebezpiecznego Modlina. Znamienne, że mimo modernizacji i rozbudowy w drugiej połowie stulecia, taką ocenę rosyjskiego systemu obronnego utrzymano do wybuchu I wojny światowej. Świadczy o tym opinia z raportu wykonanego na polecenie cesarza Wilhelma II przez generała gubernatora warszawskiego gen. piechoty Hansa Hartwiga von Beselera. Z perspektywy końca 1915 r. uważał on, że rosyjski system twierdz był wadliwy, a w obszarze Wisły i Narwi nadal odpowiadał w zasadzie pryncypiom przyjętym po stłumieniu powstania listopadowego i miał cel przede wszystkim pacyfikacyjny. Fortyfikacji skierowanych na zachód nie dało się porównać pod względem jakości z francuskimi i niemieckimi¹⁵¹. Pokazuje to, jak trudno było nawet przez kilka dekad poprawić pierwsze błędy popełnione w przyjętym systemie fortyfikacji kraju. Choć środki wydane przez Rosjan ukierunkowane były faktycznie na cel przede wszystkim policyjny, udało się za ich pomocą nie dopuścić jedynie do powstań w 1846 i 1848 r. Realia powstania styczniowego pokazały ograniczone znaczenie stworzonego systemu także dla tego celu. W tym względzie z pruskiego punktu widzenia olbrzymie nakłady, jakie ponieśli Rosjanie na ten cel, były korzystne, przy przewrotnej świadomości błędów popełnianych przez sojuszników.

¹⁵⁰ Zob. Podruczny, „Rola”, 26–29.

¹⁵¹ BA-MA, Kaiserliches Generalgouvernement Warschau, PH 30-II/37, Grundsätze für eine neue Landesbefestigung, Warszawa, 20 XII 1915 r., 2v–4v.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej

Bundesarchiv Abteilung Militärarchiv we Fryburgu Bryzgowijskim

PH 3, Großer Generalstab der Preußischen Armee/Oberste Heeresleitung des Deutschen Heeres

PH 30-II, Kaiserliches Generalgouvernement Warschau

RH 18, Chef des Heeresarchivs

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem

III. Hauptabteilung, Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten

IV. Hauptabteilung, Großer Generalstab, Zentral- und Fachabteilung, Rep. 5

IV. Hauptabteilung, Militärvorschriften, Rep. 16

VI. Hauptabteilung, Nachlass Boyen H.L.L.G. v. d. Ä

Brandenburg-Preußische Hausarchiv, Prinz August, Rep. 57 III

Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung

Denkschriften des Preußischen Generalstabes

Słowniki biograficzne

Allgemeine Deutsche Biographie. T. 1, 13, 28. Leipzig: Duncker & Humblot, 1875, 1881, 1888.

Priesdorff, Kurt von. *Soldatisches Führertum*. T. 3–4. Hanseatische Verlag, 1937.

Opracowania

Aster, Ernst von. *Kurzer Lebens-Abriss des weil. Königlich Preussischen General's Ernst Ludwig von Aster*. Berlin: Vossische Buchhandlung, 1878.

Bloch, Czesław. *Generał Ignacy Prądzyński, 1792–1850*. Warszawa: Wyd. MON, 1974.

Bochenek, Ryszard Henryk. *Twierdza Modlin*. Warszawa: Bellona, 2003.

Bonin, Udo von. *Geschichte des Ingenieurkorps und der Pioniere in Preußen*. Cz. 2, *Von 1812 bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1878.

Bremm, Klaus-Jürgen. *Von der Chaussee zur Schiene Militärstrategie und Eisenbahnen in Preußen von 1833 bis zum Feldzug von 1866*. München: R. Oldenbourg, 2005.

Brose, Eric Dorn. *The Politics of Technological Change in Prussia. Out of the Shadow of Antiquity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993.

Chojnacki, Mieczysław. „Wojsko polskie w 1823 r. i manewry pod Brześciem”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 17, nr 1 (1971): 171–200.

Conrady, Emil von. *Leben und Wirken des Generals der Infanterie und kommandierenden Generals des V. Armeekorps Carl von Grolman*. Cz. 1–3. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1894–1896.

Decker, Karl von. *Die Truppen-Versammlung bei Kalisch im Sommer 1835. Nach den besten, an Ort und Stelle eingesammelten Materialien, aus militair-historischen Gesichtspunkte bearbeitet*. Königsberg: J. H. Bon, 1835.

Droysen, Johann Gustav. *Das Leben des Feldmarschalls Grafen Yorck von Wartenburg*. T. 1–2. Berlin: Veit und Comp., 1851.

- Frobenius, Hermann. *Geschichte des preussischen Ingenieur- und Pionier-Korps von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Jahre 1886: auf Veranlassung der Königl. General-Inspektion des Ingenieur- und Pionier-Korps und der Festungen nach amtlichen Quellen*. T. 1, *Die Zeit von 1848 bis 1869*. Berlin: G. Reimer, 1906.
- Grawe, Lukas. *Deutsche Feindaufklärung vor dem Ersten Weltkrieg. Informationen und Einschätzungen des deutschen Generalstabs zu den Armeen Frankreichs und Russlands, 1904 bis 1914*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hobson, Rolf. *Maritimer Imperialismus: Seemachtideologie, seestrategisches Denken und der Tirpitzplan, 1875 bis 1914*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004.
- Jany, Curt. *Geschichte der Königlich Preussischen Armee vom 15. Jahrhundert bis 1914*. T. 4, *Die Königlich Preussische Armee und das Deutsche Reichsheer 1807 bis 1914*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1933.
- Jędrysiak, Jacek. „Armia Królestwa Polskiego na łamach pruskich periodyków wojskowych”. *Studia z dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej* 16 (2015): 47–66.
- Jędrysiak, Jacek. „Błękitny miecz Damoklesa? Pruska mobilizacja w obliczu powstania listopadowego na przełomie 1830–1831 roku”. W *Powstania Narodowe – czy można było się nie bić?* Red. Dariusz Nawrot, 89–116. Sosnowiec: Wyd. Cum Laude, Pałac Schoena Muzeum w Sosnowcu, 2023.
- Jędrysiak, Jacek. „Describing the Future Battlefield. A Study Concerning the Prussian General Staff’s Tasks Regarding Theatres of War (1816–1848)”. *International Journal of Military History and Historiography* 41, nr 1 (2020): 7–41. <https://doi.org/10.1163/24683302-2020X001>.
- Jędrysiak, Jacek. „Hermann von Boyen the Elder and his Impact on the Prussian Army After 1815”. *War in History* 37, nr 1 (2024): 23–41. <https://doi.org/10.1177/09683445231180247>.
- Jędrysiak, Jacek. „Potencjał militarny Królestwa Polskiego w 1819 roku w oczach pruskiego oficera”. *Kwartalnik Historyczny* 129, nr 3 (2022): 595–630. <https://doi.org/10.12775/KH.2022.129.3.02>.
- Jędrysiak, Jacek. *Prussian Strategic Thought 1815–1830: Beyond Clausewitz*. Boston–Leiden: Brill, 2020.
- Kagan, Frederick W. „Russian War Planning 1815–1856”. W *The Fog of Peace and War Planning. Military and Strategic Planning Under Uncertainty*. Red. Talbot C. Ismay i Monica D. Toft, 34–40. London–New York: Routledge, 2006.
- Kessel, Eberhard. „Grolman und die Anfänge des Preussischen Generalstabs. Zum 100. Todestag am 15. September 1943”. *Militärwissenschaftliche Rundschau* 9, nr 3 (1944): 120–129.
- Kocój, Henryk. *Prusy wobec powstania listopadowego*. Warszawa: PWN, 1980.
- Kowalczykowa, Alina. „Królewskie wizyty: Mikołaj I w Warszawie”. *Rocznik Warszawski* 19 (1987): 101–128.
- Kulik, Mariusz. *Armia rosyjska w Królestwie Polskim w latach 1815–1856*. Warszawa: IH PAN, 2019.
- Lehmann, Max. *Scharnhorst*. T. 1–2. Leipzig: S. Hirzel, 1886–1887.
- Marchlewicz, Krzysztof. „Fortyfikacje Królestwa Polskiego w brytyjskich relacjach konsularnych i wywiadowczych z lat 1832–1914”. *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 16 (67), nr 1 (251) (2015): 27–46.

- Marshall, Alex. *The Russian General Staff and Asia, 1800–1917*. London – New York: Routledge, 2006.
- Matwiejczyk, Witold. *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871–1933. Struktury i ludzie*. Lublin: Tow. Naukowe KUL, 2020.
- Meinecke, Friedrich. *Das Leben des Generalfeldmarschalls Hermann von Boyen*. T. 1–2. Stuttgart: Gotta, 1896–1899.
- „Mowa Mikołaja i sąd o niey Dzienników Europeyskich”. W *Kronika Emigracji Polskiej*. T. 3, 339–351. Paryż: A. Pinard, 1835.
- Natzmer, Gneomar von, red. *Unter den Hohenzollern. Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Generals Oldwig v. Natzmer*. Cz. 1–4. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1887–1888.
- Oleńczak, Piotr. *Twierdza Modlin 1830–1864. Wielkie nadzieje i lata niedoli*. Warszawa: Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Agencja Wydawnicza, „Egros”, 2012.
- Ollech, Karl von. *Carl Friedrich Wilhelm von Reyher. General der Kavallerie und Chef des Generalstabes der Armee. Ein Beitrag zur Geschichte der Armee*. Cz. 4. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1879.
- Paret, Peter. *Yorck and the Era of Prussian Reform 1807–1815*. Princeton, New Jersey: Princeton, 1966.
- Plócienniczak, Dominika. „Zjazd monarchów oraz manewry i pokazy wojskowe w Kaliszu w 1835 roku”. *Rocznik Kaliski* 39 (2013): 33–62.
- Podruczny, Grzegorz. „Rola fortyfikacji w obronie wschodniej granicy Prus w koncepcjach Karla Wilhelma von Willisena”. *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 25 (76), nr 4 (290) (2024): 12–38. [https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2024.4\(290\).0001](https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2024.4(290).0001).
- Podruczny, Grzegorz. *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1807*. Warszawa: Tetragon, 2020.
- Pöhlmann, Markus. *Geheimnis und Sicherheit: Der Aufstieg militärischer Nachrichtendienste in Deutschland, Frankreich und Großbritannien 1871–1914*. Berlin–Boston: de Gruyter/Oldenbourg, 2024.
- Rothe, Hans, red. *Hermann von Boyen und die polnische Frage. Denkschriften von 1794 bis 1846*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2010.
- Schott, J. „Die Familie v. Rauch in der Preußischen Armee”. *Militär-Wochenblatt* 79, nr 78 (1893): 1979–1985.
- Stone, James. „The Prussian Army’s First Spymaster: Colonel Heinrich von Brandt and the Nachrichtenbüro, 1866–1876”. *Militärgeschichtliche Zeitschrift* 82, nr 2 (2023): 287–320. <https://doi.org/10.1515/mgzs-2023-0058>.
- Śledź, Iwona. *Cytadela Warszawska w latach 1830–1864. Przemiany przestrzenne na Żoliborzu w świetle źródeł archiwalnych*. Pruszków: Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, 2016.
- Trox, Eckhard. *Militärischer Konservatismus. Kriegssvereine und „Militärpartei” in Preußen zwischen 1815 und 1848/49*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990.
- Turos, Maria. „Wojskowa służba zdrowia w Królestwie Polskim 1815–1830 w świetle aktów wykonawczych”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 65, nr 1 (2020): 117–131. <https://doi.org/10.4467/0023589XKHNT.20.007.11623>.
- Węgrzynowicz, Sławomir. *Patrioci i zdrajcy. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec mikołajowskiej polityki Rosji w latach 1846–1856*. Kraków: Arcana, 2014.
- White, Charles Edward. *Scharnhorst. The Formative Years 1755–1801*. Warwick: Helion & Company, 2020.

- Żurawski vel Grajewski, Radosław Paweł. „Brytyjskie oceny mowy Mikołaja I w Warszawie w 1835 r.” W Radosław Żurawski vel Grajewski, *W kręgu księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i Wielkiej Emigracji*, 109–125. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2023.
- Андрияйнен, Станислав. „Войска без знамен»: История 5 пехотного корпуса русской армии в царствование Николая I”. *Научный диалог* 8 (2021): 249–271. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2021-8-249-271>.
- Андрияйнен, Станислав. „Русская армия в Царстве Польском в 1831–1853 годах”. *Научный диалог* nr 3 (2017): 106–118. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2017-3-106-118>.
- Кривопапов, Алексей. „Царство Польское в стратегических взглядах фельдмаршала И.Ф. Паскевича в середине 1840-х годов”. *Российская история* 4 (2012): 88–100.
- Кривопапов, Алексей. *Фельдмаршал И.Ф. Паскевич и русская стратегия в 1848–1856 гг.* Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2019.
- Кухарук, Александр. „Большие кавалерийские маневры 1837 года под г. Вознесенском в контексте политики николаевской России”. W *Величие и извык Российской империи. Международный научный сборник в честь 30-летия О.Р. Айрапетова*. Red. Василий Б. Каширин, 111–120. Москва: Издательский дом Регнум, 2012.
- Кухарук, Александр. „Реформирование армии правительством Николая I в 1830-е годы”. W *Русский Сборник: Исследования по истории России*. Т. 7, *Военная политика императора Николая I*. Red. Модест А. Колеров, Олег Р. Айрапетов і Пол Чейсти, 191–205. Москва: Модест Колеров, Издательский дом Регнум, 2009.
- Щербатов, Александр. *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич: его жизнь и деятельность. По неизданным источникам составил князь Щербатов*. Приложения к Т. 5, 1832–1847 гг. С.-Петербург: Склад у В.А. Березовского, 1896.

Źródła internetowe

- Kurzajczyk, Mariusz. „180 lat temu w Kaliszu odsłonięto pomnik zjazdu monarchów Prus i Rosji”. kalisz.naszemiesto.pl. Dostęp lipiec 15, 2024. <https://kalisz.naszemiesto.pl/180-lat-temu-w-kaliszu-odslonieto-pomnik-zjazdu-monarchow/ar/c7-8322012>.

STRESZCZENIE

Jacek Jędrysiak, Relacja generała Gustava von Raucha o rosyjskich pracach fortyfikacyjnych w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych w 1835 roku

Celem opracowania jest prezentacja relacji pozostawionej przez szefa pruskiego Korpusu Inżynierów i Pionierów oraz Generalnego Inspektora Twierdz Gustava von Raucha z inspekcji twierdz rosyjskich w Królestwie Polskim i na ziemiach

zabranych w październiku 1835 r. Wizyta ta odbyła się na osobiste zaproszenie cara Mikołaja I, stanowiąc kolejny po rewii w Kaliszu przejaw bliskiego sojuszu łączącego monarchie Romanowów i Hohenzollernów. Spoiwem ich bliskich relacji była sprawa polska, a pruski generał był m.in. świadkiem słynnej mowy Mikołaja I, zapowiadającej gotowość do zniszczenia Warszawy w razie próby buntu.

Analizowany w artykule materiał, przechowywany w spuściźnie księcia Augusta Pruskiego w *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* w Berlin-Dahlem, nigdy nie był omawiany w historiografii. Główną treść relacji stanowi ocena rosyjskich prac fortyfikacyjnych, w tym zwłaszcza w Modlinie, Warszawie i Brześciu. Rauch poruszył jednak także szereg innych zagadnień, które, skonfrontowane z innym dostępnym materiałem, czynią jego relację świetnym punktem wyjścia do rozważań na temat współpracy prusko-rosyjskiej, sposobów pozyskiwania informacji przez armię pruską i wreszcie postrzegania przez pruskich wojskowych sytuacji militarnej na ziemiach polskich.

Słowa kluczowe: twierdze, armia pruska, armia rosyjska, system obronny, sojusz prusko-rosyjski

SUMMARY

Jacek Jędrysiak, General Gustav von Rauch's Account of Russian Fortification Works in the Kingdom of Poland and the Taken Lands in 1835

The aim of the presented study is to present the report left by the head of the Prussian Corps of Engineers and Pioneers and the Inspector-General of Fortresses, Gustav von Rauch, concerning the inspection of Russian fortresses in the Kingdom of Poland and the Taken Lands in October 1835. This visit took place at the personal invitation of Tsar Nicholas I, constituting another manifestation of the close alliance between the Romanov and Hohenzollern monarchies after the Kalisz revue. The bond between their close relations was the Polish issue, and the Prussian general was, among others, a witness to Nicholas I's famous speech announcing his readiness to destroy Warsaw in the event of an attempted rebellion.

The material analysed in the article, provided by the legacy of Prince August of Prussia stored in the *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* in Berlin-Dahlem, has so far never been discussed in the historiography. The main content of the report is an assessment of Russian fortification works, especially those in Modlin, Warsaw, and Brest. Rauch also touched upon a number of other issues, which, when confronted with other available material makes his account an excellent starting point for considerations on Prussian-Russian cooperation, the methods of obtaining information by the Prussian army and, finally, the perception of the military situation in Polish lands by the Prussian army.

Keywords: fortresses, Prussian army, Russian army, defence system, Prussian-Russian alliance

ZUSAMMENFASSUNG

Jacek Jędrysiak, General Gustav von Rauchs Bericht über die russischen Befestigungsarbeiten im Königreich Polen und in den Teilungsgebieten im Jahr 1835

Ziel der vorliegenden Studie ist es, einen Bericht des Chefs des preußischen Ingenieur- und Pionierkorps sowie des Generalinspektors der Festungen, Gustav von Rauch, über seine Inspektion der russischen Festungen im Königreich Polen und in den Teilungsgebieten im Oktober 1835 vorzulegen. Dieser Besuch erfolgte auf persönliche Einladung von Zar Nikolaus I. und war nach der Revue von Kalisz ein weiterer Ausdruck des engen Bündnisses zwischen der Romanow- und der Hohenzollern-Monarchie. Das Bindemittel ihrer engen Beziehung bildete die polnische Frage. Der preußische General wurde unter anderem Zeuge der berühmten Rede Nikolaus' I., in der er seine Bereitschaft ankündigte, Warschau im Falle eines Aufstandsversuchs zu zerstören.

Das in diesem Artikel analysierte Material, das sich im Nachlass des Prinzen August von Preußen im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem befindet, wurde in der Geschichtsschreibung bisher noch nicht erörtert. Der Hauptinhalt der Darstellung ist eine Bewertung der russischen Festungsbauten, insbesondere in Modlin, Warschau und Brest. Rauch hat jedoch auch eine Reihe anderer Themen angesprochen, die seine Darstellung in Verbindung mit weiteren, verfügbaren Materialien zu einem ausgezeichneten Ausgangspunkt für die Betrachtung der preußisch-russischen Zusammenarbeit, der Informationsbeschaffungsmethoden der preußischen Armee und schließlich der Wahrnehmung der militärischen Situation in den polnischen Gebieten durch die preußischen Militärs machen.

Schlüsselwörter: Festungen, preußische Armee, russische Armee, Verteidigungssystem, preußisch-russische Allianz